

PAWEŁ T. SKOCZYKŁODA

 <https://orcid.org/0000-0001-5611-2042>

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Wydział Prawa i Administracji

Żydowski ubój rytualny w Polsce – okrucieństwo czy humanitarne traktowanie zwierzęcia?

Еврейский ритуальный забой в Польше –
жестокость или гуманное обращение
с животным?

Абстракт

Споры по поводу ритуального забоя ведутся уже много лет не только в Польше. Обычно указывается, что такая практика неэтична и бесчеловечна. Однако этот спор полностью игнорирует еврейский подход к этому вопросу. Евреи считают, что ритуальный забой путем кровопускания у животного является наиболее гуманным методом забоя животных и что такой забой велел Бог для защиты животных. Кроме того, евреи подчеркивают, что закон Божий не подлежит изменению. Цель статьи – доказать, что еврейский ритуальный забой является этической практикой и разрешен в соответствии с действующим позитивным законодательством в Польше. Автор указывает, что дискуссия о допустимости такого забоя строится в основном на экономических аргументах. В статье обсуждается также, что такое шхита, и как правила Торы защищают животных от страданий. Автор представляет текущий правовой статус ритуального забоя,

Jewish Ritual Slaughter in Poland –
Cruelty or Humane Treatment
of Animals?

Abstract

The dispute over ritual slaughter has been going on for years, not only in Polish discourse. It is commonly indicated that this practice is unethical and inhumane. However, this dispute completely ignores the Jewish perspective on this issue. Jews believe that this is the most humane method of slaughtering animals, and has been commanded by God for their protection from suffering. They emphasize that God's law cannot be subject to change. The aim of this article is to prove that Jewish ritual slaughter is an ethical practice and permissible under positive law in Poland. The author also points out that the discussion on the admissibility of such slaughter is mainly based on economic arguments. The text, first of all, discusses what the shechita is, and then how the rules of the Torah protect animals from suffering. It also shows the current legal status regarding ritual slaughter, Poles' beliefs regarding this subject as well as the social teaching of the Catholic Church on religious slaughter.

убеждения поляков по этому поводу, а также социальное учение Католической церкви о религиозном забое.

Ключевые слова: еврейский ритуальный забой, шхита, закон Божий, постановления правительства, защита животных

Keywords: Jewish ritual slaughter, shechita, divine law, government regulations, protection of animals

Wprowadzenie

Od wielu lat, nie tylko w Polsce, przedmiotem sporów i kontrowersji w dyskusji publicznej pozostaje niezmiennie ubój rytualny¹. Podnoszone przez jego przeciwników argumenty, że ubój taki jest „barbarzyństwem”², „ohydą”³, czy wręcz „mordem rytualnym”⁴, nie wpływają bynajmniej na głębsze zrozumienie problemu i argumentów przemawiających za takim rodzajem uboju. W niniejszym opracowaniu pragnę przybliżyć kwestię uboju rytualnego w świecie żydowskim, czyli tak zwanej *szechity* (hebr. שחיטה, od czasownika *szachat* – ‘ubić’); pominięte natomiast zostaną głębsze analizy kwestii dotyczących uboju rytualnego w innych religiach⁵.

Wiążący się bezpośrednio z kwestią czystości rytualnej żydowski ubój rytualny polega na zabiciu zwierzęcia, kwalifikującego się do tego na podstawie tekstu Tory⁶,

¹ Spory nie dotyczą wyłącznie czasów współczesnych. Znakomicie udokumentowane są argumenty jeszcze przedwojennych polskich przeciwników praktyki takiego uboju. Zob. chociażby: Stanisław Trzeciak, *Ubój rytualny (w świetle Biblii i Talmudu)* (Warszawa: Milla Wydawnictwo, 1935). Z dzieł współczesnych można natomiast wskazać następujące pozycje: Andrzej Dziadzio, „Zakaz uboju rytualnego jako naruszenie konstytucyjnej zasady wolności religijnej. Kontekst współczesny i historyczny”, *Forum Prawnicze*, nr 1 (2014): 6–13; a także: Szymon Rudnicki, „Walka z ubojem rytualnym w II Rzeczypospolitej”, *Midrasz. Pismo żydowskie*, nr 1 (171) (2013): 10–22. Autor ostatniej publikacji wskazuje, że „w uboju rytualnym jak w soczewce odbijały się: stosunek do Żydów, polityka narodowej demokracji i sanacji wobec Żydów, a także problemy gospodarcze”. Rudnicki, „Walka z ubojem rytualnym”, 12.

² Trzeciak, *Ubój rytualny*, 5.

³ Trzeciak, *Ubój rytualny*, 38.

⁴ Trzeciak, *Ubój rytualny*, 37.

⁵ Mowa głównie o uboju muzułmańskim dokonywanym na potrzeby produkcji jedzenia *halal* (arab. حلال ‘to, co nakazane’), a więc dozwolonego do spożycia w świetle prawa szarijatu. Elementy takiego uboju, mimo że jest on mniej rygorystyczny aniżeli ubój judaistyczny, są podobne do elementów uboju żydowskiego, na przykład uboju dokonuje się na zwierzęciu przytomnym, gdyż zabicie zwierzęcia na potrzeby produkcji żywności po utracie przez nie przytomności uważane jest za niedopuszczalne. Zasada ta rodzi w społecznościach niemuzułmańskich spore kontrowersje.

⁶ Zwierzęciem takim może być na przykład krowa, owca czy kura. Tora przewiduje bowiem, iż dopuszczone do spożycia mogą być jedynie stworzenia mające racice, a więc parzystokopytne (co wyklucza między innymi wielbłąda), i jednocześnie przeżuwające (co wyklucza świnie). Oprócz tego można

poprzez jedno cięcie dokonane przez szojcheta⁷, który błyskawicznie przecina offerze żyły szyjne wewnętrzne, tętnice szyjne, przełyk i krtań, używając każdorazowo sprawnego, maksymalnie naostrzonego noża pozbawionego jakichkolwiek skaz⁸. Taka metoda uboju ma na celu błyskawiczne zabicie zwierzęcia, aby skrócić do minimum czas jego przedśmiertnej agonii⁹. Zwierzę przeznaczone do uboju w formie rytualnej musi być zdrowe i sprawne fizycznie. W prawie żydowskim wymienia się aż siedemdziesiąt różnych schorzeń i nieprawidłowości powodujących, że zwierzę nie może być uznane za koszerne¹⁰ (pochodzące z hebr. כֹּשֵׁר, czyt. *kaszrut*, ‘odpowiedni, zdalny, właściwy’¹¹). Z tego też wynika, budzący szerokie kontrowersje, zakaz uprzedniego pozbawienia zwierzęcia świadomości poprzez którąkolwiek z dostępnych metod ogłuszenia. Jest to kwestia dalece relewantna w judaizmie – mięso zwierząt zabitych w jakikolwiek inny sposób, a także chorych lub padłych nie może być spożywane przez ortodoksyjnego wyznawcę religii mojżeszowej¹². Religijne zasady *szechity* zostały określone w najdrobniejszych szczegółach¹³ i w żadnym razie nie mogą być zmieniane; każda zmiana powodowałaby naruszenie podstawowych zasad wiary¹⁴.

spożywać ryby i inne stworzenia wodne, o ile mają one pletwy i łuski zarazem, a także niektóre gatunki owadów oraz wymienione w tekście biblijnym ptaki.

⁷ Szojchet to żydowski rzeźnik, który musi być dorosłym mężczyzną, żydem dysponującym znajomością Talmudu, musi być też powszechnie znany z pobożności i przestrzegania prawa religijnego; ponadto zobowiązany jest do uzyskania potwierdzenia swych umiejętności poprzez zdobycie specjalnego certyfikatu wydawanego przez rabina. Więcej na ten temat: Wiesław Bator, „Święte, przeklęte, pozbawione duszy: o traktowaniu zwierząt w doktrynach i praktykach religii świata”, *Ethos*, T. 26, nr 2 (102) (2013): *Nasi bracia mniejsi*: 283–284, pobrano z: <https://czasopisma.kul.pl/index.php/ethos/article/view/5600> (28.12.2022).

⁸ Bator, „Święte, przeklęte, pozbawione duszy”, 284–285; a także: Michael Rosenberger, „Nicht bis zum letzten Blutstropfen... Das Schlachten von Tiere in den monotheistischen Religionen”, *Forum Teologiczne*, T. 6 (2005): 43.

⁹ Gedalija Rozenman, *Zagadnienie uboju rytualnego: odpowiedź Ks. Stanisławowi Trzeciakowi* (Białystok: Technograf, 1936), 35 i 40–45.

¹⁰ Bator, „Święte, przeklęte, pozbawione duszy”, 284.

¹¹ Jan Wojnowski, red., *Religia. Encyklopedia PWN*, T. 6 (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007), 58; Wit Jaworski i Adam Komorowski, *Judaizm. Wybór tekstów*, red. Marian Dziwisz (Kraków: Biblioteka Pisma Literackiego, 1989), 229. Więcej na temat koszerności pod hasłem: „czysty” w: Xavier Leon-Dufour, red. nac., *Słownik teologii biblijnej*, tłum. i oprac. Kazimierz Romaniuk (Poznań: Pallotinum, 1973), 194–198.

¹² Por. Bator, „Święte, przeklęte, pozbawione duszy”, 284.

¹³ Przepisy odnoszące się do uboju rytualnego zawiera talmudyczny traktat *Chul(l)in*, znany też jako *Szchita chul(l)in* (z hebr. ‘zwykle, tj. codzienne, świeckie zabijanie’), który umieszczony jest w *Misznie* jako trzeci traktat piątego porządku. Tekst dostępny na stronie: Sefaria – A Living Library of Jewish Texts, *Mishnah Chullin*. *Mishnah*, Sefaria, https://www.sefaria.org/Mishnah_Chullin?lang=bi (dostęp: 28.12.2022).

¹⁴ *Kaszrut – zasady koszerności*, Gmina Wyznaniowa Żydowska w Poznaniu, http://poznaj.jewish.org.pl/index.php/quchnia_wiedziec/Kaszrut-zasady-koszerosci.html (dostęp: 28.12.2022). Por. Rosenberger, „Nicht bis zum letzten Blutstropfen...”, 41–44; Rozenman, *Zagadnienie uboju rytualnego*, 14–34.

I o ile przed laty próby zakazania uboju rytualnego miały podtekst ewidentnie antysemicki, dziś są podyktowane przede wszystkim względami empatii w stosunku do zwierząt. Stanowią także wyraz sprzeciwu wobec uboju dokonywanego głównie dla celów komercyjnych¹⁵. Jako że dziś zapotrzebowanie polskich wspólnot religijnych na mięso pochodzące z takiego uboju jest stosunkowo niewielkie, oczywiste staje się, że mięso koszerne jest przeznaczone głównie na eksport.

Ubój rytualny oczami żydów – źródła tradycji żydowskiego uboju rytualnego

Źródeł żydowskiego postrzegania zasad uboju rytualnego należy z pewnością poszukiwać na kartach Tory, czyli Pięcioksięgu, stanowiącego dla wyznawców judaizmu „Bożą naukę”¹⁶, pochodzącą bezpośrednio od Boga (a nie wyłącznie przekazaną przez głosicieli Jego prawd¹⁷) wskazującą drogę postępowania pobożnego żyda¹⁸, który w zasadniczych kwestiach swoją religię utożsamia z Torą¹⁹. Księga ta stanowi prawo objawione przez Boga, a wskazanie takiego charakteru źródła regulacji prawnej bez wątplenia czyni ją mniej otwartą na racjonalną argumentację, aniżeli choćby koncepcja prawa wypracowana przez chrześcijańskich uczonych²⁰. Wspomniane trudności są tym większe, iż zgodnie z wiarą żydów Bóg „stwarzał świat z Torą w rękę”²¹, a więc cały święty tekst, jak i regulacje w nim zawarte muszą być uznane za święte, objawione i na gruncie wiary niemożliwe do podważenia. Nie oznacza to, że istnieje paradygmatyczne, ściśle określone znaczenie Tory i nie jest dopuszczalne dokonywanie jej dalszej interpretacji; przeciwnie, w egzegezie oraz hermeneutyce żydowskiej zakotwiczony jest odwieczny spór interpretacyjny, a jak twierdzą badacze świętych ksiąg, Talmud pojmowany w szerszym sensie – nie wyłącznie jako dzieło literackie,

¹⁵ Dziadzio, „Zakaz uboju rytualnego”, 8.

¹⁶ Mirosław Sadowski, „Religie monoteistyczne o państwie i prawie”, *Wrocławskie Studia Erazmiańskie / Studia Erasmiana Wratislaviensia*, z. 11 (2011): *Religia a prawo i państwo*: 16.

¹⁷ Sadowski, „Religie monoteistyczne o państwie i prawie”, 44.

¹⁸ Autor niniejszego opracowania zastrzega sobie możliwość posługiwania się nazwą „żyd” pisaną z małej litery. Bynajmniej nie jest to wyraz braku szacunku dla tejże społeczności; pisownia ma służyć ukazaniu, iż rozważane tutaj będą zagadnienia dotyczące się przedstawicieli religii mojżeszowej – judaizmu, a nie Żydów w znaczeniu politycznym (jako obywateli państwa Izrael), czy też socjologicznym (jako przedstawicieli różnie rozumianego narodu żydowskiego), gdyż często do obu wymienionych grup wliczają się osoby niereligijne i nieprzestrzegające praw oraz zwyczajów właściwych wspomnianej religii.

¹⁹ Sadowski, „Religie monoteistyczne o państwie i prawie”, 15.

²⁰ Sadowski, „Religie monoteistyczne o państwie i prawie”, 44.

²¹ Konstanty Gebert, *54 komentarze do Tory* (Kraków: Austeria, 2003), 13.

lecz jako krytyczna analiza, debata i spór teologiczny powstały nad tekstem biblijnym – spór ten trwa nadal, stając się punktem centralnym żydowskiej tożsamości²². Pragnę, aby ogólna analiza tekstu świętego wraz z jego interpretacją stały się przyczynkiem do dalszych rozważań.

W żydowskim ustawodawstwie biblijno-talmudycznym szeroko traktuje się temat zwierząt, ich praw (a więc i ochrony²³), a także stosunku, jaki człowiek powinien przejawiać do stworzeń. Już na pierwszych kartach Tory, w Księdze Rodzaju (z hebr. בְּרֵאשִׁית – *Bereszit*, czyli ‘na początku’²⁴), czytamy o stworzeniu zwierząt morskich, ptactwa oraz stworzeń ziemskich. Autor tekstu biblijnego podkreśla: „wiedział Bóg, że było to dobre” (Rdz 1,25)²⁵. Dopiero po stworzeniu człowieka autor Świętej Księgi mówi, że „Bóg widział, że wszystko, co uczynił, było bardzo dobre” (Rdz 1,31). Wedle pierwszego z biblijnych opisów stworzenia świata i człowieka ten ostatni jako jedyne stworzenie uczyniony został na „Boże podobieństwo” (Rdz 1,26–27). Tym samym człowieka można uznać za swoiste zwieńczenie, ukoronowanie dzieła stworzenia, stanowiące doskonałe wypełnienie wcześniej stworzonych przez Boga przestrzeni²⁶. Doniosłości temu dodaje fakt, iż ten fragment Tory stanowi część największej biblijnej historii etiologicznej, a więc formy literackiej, która nie jest tylko mitem, baśnią czy nawet historią dokonaną w czasie, lecz przedstawia wydarzenia odbywające się zawsze i wszędzie, nawet w czasach współczesnych²⁷. Fragmenty te *implicite*

²² Gebert, *54 komentarze do Tory*, 45. Spór interpretacyjny stanowi ośrodek Talmudu i ostatecznie przesądza o jego charakterze. *De facto* Talmud sam w sobie jest sporem, co potwierdza choćby układ składających się nań tekstów. Nie jest to bowiem jedynie gotowy spis pouczeń, lecz raczej zapis dyskusji i rozmów rabinów (nauczycieli będącymi uczonymi znawcami pism) na temat prawa i życia żydowskiego, zebrany w 63 traktatach. Po przytoczeniu stanowiska jednego z dysputantów znajduje się kontrargument innego, któremu dalej odpowiada jego przedmówca. Owa wymiana zdań toczy się aż do różnie uzasadnionego zakończenia dysputy. Komentatorzy Tory podkreślają, że nieprzypadkowo litera Tory, która przypada na środek jej tekstu, dzieląc to dzieło na dwie równe części, znajduje się dokładnie w miejscu opisu sporu pomiędzy Mojżeszem a Aaronem dotyczącego sprawowania ofiary.

²³ Rozenman, *Zagadnienie uboju rytualnego*, 28–34.

²⁴ W języku greckim przyjęta została nazwa: *Genesis* ‘źródło życia’, ‘początek życia’, ‘pochodzenie’, ‘narodziny’.

²⁵ *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem*, oprac. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła (Częstochowa: Święty Paweł, 2009), 36. Dalsze przytoczenia tekstu biblijnego za tym wydaniem.

²⁶ Por. komentarz do tego fragmentu Pisma Świętego (Rdz 1,1) w: *Pismo Święte*, 35. Świat bowiem – zgodnie z Pismem – stworzony był przez siedem dni (liczba doskonałości), a w schemacie tegoż tygodnia można dostrzec symetrię pomiędzy pierwszymi trzema dniami a kolejnymi trzema. O symbolicznym znaczeniu liczby siedem: Władysław Kopaliński, *Słownik symboli* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2017), 195–196, 378–381; Leon-Dufour, red. nac., *Słownik teologii biblijnej*, 421–425; Manfred Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, tłum. Kazimierz Romaniuk (Poznań: Pallottinum, 1989), 113–115, 212–213.

²⁷ Sam zwrot „historia etiologiczna” wywodzi się z greckiego słowa *aitia* – oznaczającego powód, przyczynę. Więcej na ten temat w: Alfred Läpple, *Od egzegezy do katechezy. 1: Stary Testament*,

wyrażają stosunek Boga do stworzenia oraz Jego cele w konstruowaniu światowego porządku²⁸. Tym samym biblijne wydarzenia nie mogą być uznane za minione, ponieważ nadal w sposób bezpośredni wpływają na dzisiejszą moralność, zwyczaje czy porządek świata. Opisana forma literacka staje się więc znamioną wskazówką interpretacyjną, umożliwiającą odczytanie znaczenia wydarzeń zawieszonych w rzeczywistości (nawet współczesnej interpretatorowi) przez pryzmat zawsze aktualnego tekstu biblijnego.

Lektura biblijnego tekstu rodzi konstatację, iż ludzie pierwotnie zamieszkujący świat byli jaroszami, na ich pokarm bowiem zostały przeznaczone wyłącznie: „wszelkie rośliny na całej ziemi wydające nasienie i wszelkie drzewa owocowe, zawierające nasienie”; i dalej: „one będą dla was pokarmem” (Rdz 1,29)²⁹. Wskazuje się, że dopiero po wygnaniu z raju Bóg zezwolił ludziom na korzystanie z produktów odzwierzęcych, jak mleko czy wełna, człowiekowi jednak dalej nie wolno było zwierząt zabijać³⁰. Jeden z autorów na informacjach biblijnych na temat przyczyn potopu („ziemia była pogrążona w złu i pełno było na niej bezprawia”, „ludzie wybrali złe drogi” – Rdz 6,11) opiera swoją tezę, iż to niewłaściwy stosunek ludzi do zwierząt (stanowiący przejaw upadku moralnego) był jedną z przyczyn wytracenia ludzi przez Boga³¹. Zatem mimo iż pierwsze rozdziały Biblii ukazują świat doskonały – raj, w którym mięso nie jest spożywane, a zwierzętom nie zadaje się cierpienia – należy pamiętać, że Tora nie została nadana w świecie idealnym, lecz w tym, w którym żyjemy³². Zawarte w niej przepisy, dotyczące choćby niewolnictwa, prowadzenia wojny czy właśnie uboju rytualnego, nie mają więc na celu ukazania idyllicznego charakteru takich rozwiązań, lecz zminimalizowania konsekwencji zła i cierpienia jako skutków korzystania przez człowieka z wolności. Przepisy dotyczące *szechity* miały stanowić regulację sposobu uboju zwierząt, których spożywanie ostatecznie zostało przez Boga dopuszczone w naszym zepsutym grzechem świecie. Pierwsze biblijne przyzwolenie na konsumpcję mięsa człowiek otrzymał po zakończeniu potopu, o czym czytamy w Księdze Rodzaju:

Wszelkie zaś zwierzę na ziemi i wszelkie ptactwo powietrzne niechaj się was boi i lęka. Wszystko, co się porusza na ziemi i wszystkie ryby morskie zostały oddane

przeł. Bernard Białecki (Warszawa: Pax, 1985), 24–27; czy w: Tomasz Jelonek, *Wprowadzenie do lektury Biblii* (Kraków: Wydawnictwo WAM, 2007), 52.

²⁸ William Farmer, ed., *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego* (Warszawa: Verbinum, 2000), 277.

²⁹ Por. Sławomir Stasiak, „Symbolika krwi a bezkrwawa dieta w Starym i Nowym Testamencie i jej wpływ na styl życia. Aspekty prawne”, *Ekonomia – Wrocław Economic Review*, T. 24 (4) (2018): 32. <https://doi.org/10.19195/2084-4093.24.4.2>.

³⁰ Gebert, *54 komentarze do Tory*, 107.

³¹ Gebert, *54 komentarze do Tory*, 107; por. Rdz 6,1–8,22.

³² Gebert: *54 komentarze do Tory*, 87.

Żydowski ubój rytualny w Polsce – okrucieństwo czy humanitarne traktowanie zwierzęcia?

wam we władanie. Wszystko, co się porusza i żyje, jest przeznaczone dla was na pokarm, tak jak rośliny zielone, daję wam wszystko. Nie wolno wam tylko jeść mięsa z krwią życia. Upomnę się o waszą krew przez wzgląd na wasze życie – upomnę się o nią u każdego zwierzęcia (Rdz 9,2–5; por. Pwt 12,20–21).

Zakaz ujęty w przedostatnim zdaniu ukazuje, że już wówczas dostrzegano zależność pomiędzy krwiobiegem a życiem (inne kwestie związane z niemożnością spożywania krwi zostaną poruszone w toku dalszych rozważań).

Żydzi niejednokrotnie podkreślają, że *szechita* stanowi najbardziej humanitarną metodę uboju zwierząt³³, a już trzynastowieczny wybitny komentator Tory wskazał, że: „Pan Bóg chce, by uniwersalna litość panowała na świecie, dlatego każe się litować nad każdą żyjącą istotą. Takiż właśnie cel też jest humanitarnych przepisów *szechity*”³⁴.

W judaizmie ochrona zwierząt jest nakazem religijnym usankcjonowanym przez Torę³⁵, a normy kształtujące ubój rytualny w jego dzisiejszej postaci wpisują się w szeroko zakreślone na kartach Biblii (a także Talmudu) unormowania dotyczące ochrony zwierząt przed okrucieństwem ze strony człowieka, który zobowiązany jest do życzliwego, pełnego szacunku i humanitarnego traktowania wszystkich stworzeń³⁶. Ochrona

³³ *A Guide to Shechita*, Shechita UK, 2009, pobrano z: http://www.shechitauk.org/wp-content/uploads/2016/02/A_Guide_to_Shechita_2009__01.pdf (28.12.2022).

³⁴ Rabbi Mosze Ben Nachman (zwany szerzej jako Nachmanides), *komentarz do 5 Księgi Mojżesza XXII – Ramban on Deuteronomy*, Sefaria, https://www.sefaria.org/Ramban_on_Deuteronomy.6.5.1?ven=Sefaria_Community_Translation&vhe=On_Your_Way&lang=bi&with=About&lang2=en (dostęp: 28.12.2022). Jeżeli nie podano inaczej, przekład fragmentów – P.S.

³⁵ Rozenman, *Zagadnienie uboju rytualnego*, 28.

³⁶ Przemawiają za tym liczne unormowania w Piśmie Świętym, zawarte już w Dekalogu określającym, że szabat jest dniem odpoczynku także dla zwierząt gospodarskich (Wj 23,12 i Pwt 5,14), a oprócz tego w wielu fragmentach Biblii określających przykładowe nakazy i zakazy: nakaz zwrotu zbłąkanego zwierzęcia nieprzyjacielowi, gdyż zwierzę nie powinno cierpieć za niesnaski pomiędzy ludźmi (Wj 23,4–5), obowiązek karmienia zwierząt w pierwszej kolejności, zanim zasiądzie się do posiłku (Pwt 11,15), nakaz pomocy bliźniemu przy podnoszeniu przewróconego zwierzęcia (Pwt 22,4), zakaz zaprzęgnięcia wołu i osła razem, aby dysponując różną siłą, nie męczyły się wzajemnie (Pwt 22,10), zakaz związywania pyska (zakładania kagańca) zwierzęciu mlóćcemu (Pwt 25,4). Oprócz tego Talmud w traktacie *Bava Metzia* (32a–26a – *Bava Metzia. Talmud. The William Davidson Edition*, Sefaria, https://www.sefaria.org/Bava_Metzia?lang=bi (dostęp: 28.12.2022)) zawiera szeroko pojęty zakaz dawania zwierzętom bólu i obowiązek dążenia do jego minimalizacji. Talmud Jerozolimski w traktacie *Ketubot*, rozdz. 4 (*Ketubot. Talmud. The William Davidson Edition*, Sefaria, <https://www.sefaria.org/Ketubot?lang=bi> (dostęp: 16.03.2021)), podkreśla, że nie wolno kupować bydła lub ptactwa, jeśli się wpród nie ma przygotowanego dla nich pokarmu, a także że nie wolno bić bydła, gdy zatrzyma się ono w drodze, gdyż najwyraźniej coś mu dolega, a grzechem jest nadwyrężanie jego sił (*Sefer Chasidim*, § 668 – *Sefer Chasidim*, Sefaria, https://www.sefaria.org/Sefer_Chasidim?lang=bi (dostęp: 28.12.2022)); należy pomóc koniom ciągnącym wóz po uciążliwej drodze lub na wysoką górę, aby okazać litość zwierzętom i aby woźnica nie zmuszał koni batem do nadmiernego wysiłku (kodeks prawny *Szulchan aruch*, ułożony przez Rabina Zelmana Senjora z Lidy, rozdział: *O opiece nad zwierzętami – The Shulchan*

ta dotyczy nie tylko zwierząt gospodarskich, użytecznych ekonomicznie, lecz także zwierząt dzikich, nieprzynoszących żadnych korzyści materialnych (por. Pwt 22,6–7; Kpł 25,1–12). W przeświadczeniu żydów również *szechita* służy ochronie zwierząt, jest bowiem wysoce humanitarną i najmniej bolesną z metod uboju; już w latach międzywojennych wypowiadali się na ten temat lekarze specjaliści³⁷, potwierdzają to także współczesne badania naukowe³⁸.

Znaczenie Prawa Bożego w myśli judaistycznej

Dla żydowskiej tożsamości Prawo Boże ma zasadniczą wartość. W religii mojżeszowej jego przestrzeganie nie stanowi suchego, wyzutego z sensu rytuału, ale pełni niebagatelne funkcje; kluczową – w moim mniemaniu – jest ochrona ludzi przed arbitralnością narzucanych sobie wzajemnie rozstrzygnięć³⁹. Sama religia żydowska jest przepojona prawem. Co więcej, jedną z fundamentalnych zasad judaizmu (obok wiary w jednego Boga i Jego Przymierze) jest głębokie przeświadczenie, że nie istnieje wyodrębniona sfera religii (oddzielne sfery *sacrum* i *profanum*)⁴⁰, zatem nie można postrzegać żydowskich instytucji prawnych w oderwaniu od religii; są bowiem one ściśle zespolone. Co więcej, żydzi wierzą, że Prawo zostało im nadane przez Boga za pośrednictwem Mojżesza i że ma ono charakter w pełni autorytatywny⁴¹. Ósma dogmatyczna żydowska zasada wiary stanowi: „Wierzę pełnią wiary, że Tora, którą

Arukh, Orach Chayim, Sefaria, https://www.sefaria.org/Shulchan_Arukh,_Orach_Chayim?lang=bi (dostęp: 28.12.2022)). Współczucie dla zwierzęcia znajduje wyraz nawet w zapisie dotyczącym nabycia nowego stroju pochodzenia zwierzęcego (np. *Orach Chaim*, art. 223, § 6), nakazuje się bowiem odstąpić od zwyczajowego składania życzenia osobie wkładającej nowe ubranie, aby nosiła je zdrowa, przeżyła ów strój i sprawiła sobie nowy, ponieważ nabycie nowego ubrania pochodzenia zwierzęcego wymagałoby uśmiercenia kolejnego zwierzęcia.

³⁷ Rozenman, *Zagadnienie uboju rytualnego*, 40–45.

³⁸ Ari Z. Zivotofsky, „Government Regulations of Shechita (Jewish Religious Slaughter) in the Twenty-First Century: Are They Ethical?”, *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, vol. 25 (2012): 747–763, <https://doi.org/10.1007/s10806-011-9324-4>; Stuart D. Rosen, „Physiological insights into Shechita”, *The Veterinary Record*, vol. 154 (2004): 4–5, <https://doi.org/10.1136/vr.154.24.759>. Por. M. Haluk Anil, „Religious Slaughter: A Current Controversial Animal Welfare Issue”, *Animal Frontiers*, vol. 2 (3) (2012): 64–67, <https://doi.org/10.2527/af.2012-0051>.

³⁹ Podobnie Gebert, *54 komentarze do Tory*, 89.

⁴⁰ Gebert, *54 komentarze do Tory*, 89. Autor wskazuje, że religia nie jest aktywnością życiową, która dokonuje się w czasie odprawiania modłów w sposób bardziej intensywny aniżeli podczas robienia zakupów. Podobnie troska o cudze mienie nie jest mniej religijna aniżeli troska o święte księgi.

⁴¹ Por. traktat *Sotah* 37, <https://www.sefaria.org/Sotah.36b?lang=bi> (dostęp: 28.12.2022).

posiadamy, jest tą, która została dana Mojżeszowi, naszemu nauczycielowi”⁴², co oznacza, że Tora jako Słowo Boga, zachowuje niezmienną świętość w każdej ze swoich liter⁴³. Wedle tradycji Mojżesz otrzymał od Boga nie tylko Dekalog i Pięcioksiąg, czyli Torę spisana, lecz także całą Torę ustną, a więc wszelkie późniejsze komentarze do tekstu Tory spisanej⁴⁴ (w tym szczegółowe instrukcje co do dokonywania uboju rytualnego). Ten pogląd jest wciąż interpretowany dosłownie, a tradycja zawiera nawet niedosłowną wykładnię tezy, że wszystkie późniejsze komentarze i rozstrzygnięcia zostały już wówczas – na górze Synaj – objawione Mojżeszowi⁴⁵. Oprócz tego Żydzi wierzą „pełnią wiary, że ta Tora nigdy nie zostanie zmieniona i że nie będzie nigdy żadnej innej Tory danej przez Stwórcę, błogosławione jest Jego Imię”⁴⁶. Podanie tych prawd w wątpliwość powoduje utratę prawa uznawania się za wyznawcę religii mojżeszowej⁴⁷. Takie postrzeganie prawa wyrażone zostało przez autora Księgi Izajasza, który stwierdza wprost, iż „Pan [jest – P.S.] naszym prawodawcą” (Iz 33,22). Ponadto należy być świadomym, że Tora dla pobożnego Żyda ma nie tylko charakter doktrynalny i kultowy, lecz także osobisty, głęboko emocjonalny, co znajduje wyraz choćby w literaturze. Jeden z wierszy jidyszowych, dobrze znanych dawnym uczniom chederów, głosił: „Tojre szejne, Tojre zyse bist a kwał fun frejd. Ałe zachn zenen miese, a kejgn Dajne rejđ” („Toro piękna, Toro miła, Tyś jest źródłem radości. Wszystkie rzeczy są niczym wobec Twoich słów”)⁴⁸, „Ale dojres, ale cajtn derkwikstu di neszome. In di cores, in di nojtn bistu di nechome” („Wszystkim pokoleniom, we wszelkich czasach, krzepisz duszę. W troskach i biedzie jesteś

⁴² Autorem cytowanych wypowiedzi jest Rabin Mosze ben Majmon (Majmonides), zwany także Rambam, a traktat ten znajduje się w jego komentarzu do *Miszny*. Traktat *Sanhedrin*, rozdz. 10 – cyt. za: Tadeusz J. Michalski, „Jag Ikkarim – 13 artykułów żydowskiego wyznania wiary”, w *Kalendarz żydowski 5741, 1986–1987*, red. Ewa Świdarska (Warszawa: Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego w PRL, 1986), 85–113.

⁴³ Boaz Cohen, „Note on Letter and Spirit in the New Testament”, *Harvard Theological Review*, vol. 47, no. 3 (1954): 199–200, <https://doi.org/10.1017/S0017816000026584>.

⁴⁴ Traktat *Berakhot 5a – Berakhot 5a:3. The William Davidson Talmud (Koren – Steinsaltz)*, Sefaria, <https://www.sefaria.org/Berakhot.5a.3?lang=bi&with=all&lang2=en> (dostęp: 28.12.2022). Por. Komentarz Rasziego do *Shemot – rozdz. 24: Rashi on Exodus*, Sefaria, https://www.sefaria.org/Rashi_on_Exodus?lang=bi (dostęp: 28.12.2022).

⁴⁵ Michał Żebrowski, *Talmud-Tora, Zapisz jako... Program zapisywania pamiętek życia żydowskiego na ziemiach polskich*, <https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=16852> (dostęp: 28.12.2022). Ponadto w Talmudzie znajduje się opinia, że dotyczy to nawet pytań, które zadają pilni uczniowie. Przytoczony pogląd przyjmowany przez społeczność żydowską za pewnik oznacza tyle, że Mojżesz otrzymał na górze Synaj od Boga absolutnie wszystkie żydowskie teksty święte, nawet te, które opisywały czasy już po śmierci Mojżesza. Jest to zauważane nawet przez współczesnych rabinów i stanowi dalej powód dociekań, wiara żydowska wymyka się w tym zakresie regułom ludzkiej logiki.

⁴⁶ Rabin Mosze ben Majmon, traktat *Sanhedrin*, rozdz. 10 – *Sanhedrin 10a. The William Davidson Edition*, Sefaria, <https://www.sefaria.org/Sanhedrin.10a?lang=bi> (dostęp: 28.12.2022).

⁴⁷ Michalski, „Jag Ikkarim”, 85.

⁴⁸ Michalski, „Jag Ikkarim”, 103 (tłumaczenie z jidysz za autorem tekstu).

pociechą”⁴⁹. Aby unaocnić, jak dalece życie pobożnego żyda uregulowane jest zapisami prawa religijnego (którego źródło jest w świętych księgach), wystarczy przytoczyć w tym miejscu fakt, iż z tekstu Tory wynika 613 przykazań⁵⁰ (hebr. מצוות, czyt. *micwa(h)*), ‘przykazanie, obowiązek’; w liczbie mnogiej: מצוות, czyt. *micwot*). Pomimo tego, że uczeni żydowski spierają się co do katalogu poszczególnych micwot, jedno pozostaje poza jakąkolwiek dyskusją – Prawo liczy 365 zakazów (*micwot lo-taase*), czyli tyle, ile dni liczy rok kalendarzowy, oraz 248 nakazów (*micwot ase*), czyli tyle, ile – zgodnie z tradycją – wynosi liczba kości w ludzkim ciele⁵¹. Prawo żydowskie ma zatem charakter absolutny – determinuje każdą cząstkę ludzkiego życia i obowiązuje w każdym możliwym czasie.

Niniejsze wprowadzenie bynajmniej nie wyczerpuje tematu znaczenia prawa Bożego w myśli judaistycznej, stanowi jednakże istotny, z punktu widzenia prób oceny moralnej, kontekst, którego uwzględnienie pozwala w pełni świadomie przystąpić do rozważań o żydowskim uboju rytualnym.

Charakterystyka praktyki uboju rytualnego i jej cel

Głównym celem uboju rytualnego – w formie, w jakiej ukształtował się on na przestrzeni wieków – od zawsze jest pozabawienie zwierzęcia krwi. Już w starożytności krew uchodziła za symbol życia, a dla wyznawców religii starożytnego Bliskiego Wschodu stanowiła wręcz jej siedlisko, a nawet była z życiem utożsamiana⁵². Takie pojmowanie krwi w judaizmie wynikało wprost z lektury Tory, która naucza: „wystrzegaj się spożywania krwi, bo we krwi jest życie” (Pwt 12,23; por. Rdz 9,4–5; Kpł 12,11–14). Dla wyznawców judaizmu krew nadal jest tożsama z życiem, a ponieważ ono samo stanowi dar Boga, jako widoczny znak tego daru krew nie może być spożywana. Człowiek odpowiedzialny i świadomy wartości tego daru ma obowiązek zwrócić krew Dawcy życia. Dlatego wyciągnięcie ręki po krew – warunek życia – było i jest nadal wystąpieniem przeciw samemu Bogu⁵³. Notabene sam zakaz spożywa-

⁴⁹ Michalski, „Jag Ikkarim”, 103 (tłumaczenie z jidysz za autorem tekstu).

⁵⁰ Sześćset jedenaście przykazań spisanych zostało przez Boga na kamiennych tablicach otrzymanych przez Mojżesza na górze Synaj, dwa brakujące z kolei zostały wypowiedziane przez Boga u stóp tej góry. Ewa Gordon, oprac., *613 przykazań judaizmu oraz Siedem przykazań rabinicznych i Siedem przykazań dla potomków Noacha.*, wyd. nowe, popr. i rozsz. (Kraków: Austeria, 2013), 7.

⁵¹ Gordon, oprac., *613 przykazań*, 5–9.

⁵² Stasiak, „Symbolika krwi”, 26–30.

⁵³ Stasiak, „Symbolika krwi”, 33. Szerzej na temat znaczenia krwi w: Leon-Dufour, red. nac., *Słownik teologii biblijnej*, 393–396.

nia krwi i rytualnie pozbawionego jej mięsa jest starszy od objawienia biblijnego, dopiero jednak w czasach Starego Testamentu otrzymał swe pełne umotywowanie (por. Pwt 12,16; Rdz 9,4)⁵⁴.

W tradycji judaistycznej zwierzęta nie są jedynie przedmiotami, które mogą zostać przez człowieka potraktowane w sposób dowolny – przeciwnie, powinny doznawać ze strony ludzi szacunku jako stworzenia Boże⁵⁵. W historii judaizmu świątynnego kilkakrotnie dochodziło do prób diwinizowania zwierząt, co prowadziło do sporadycznych przejawów zoolatrii; jednakże każdorazowo prorocy przemawiający w imieniu Boga zawracali żydów z tej haniebnej drogi (por. Wj 32,3; Krl 12,28–32). Tora ukazuje bowiem, iż człowiek, którego łączy ze zwierzętami wspólne pochodzenie z prochu, winien okazywać cześć tylko Stwórcy. Ostatecznie Tora klasyfikuje człowieka jako stworzenie, któremu przysługuje wyższość nad zwierzętami, co nie może jednak prowadzić do nadużyć (por. Lb 22,22–35). Tak więc zwierzęta, które uczestniczą w przymierzu między Bogiem a człowiekiem, stają się także przedmiotem Prawa Mojżeszowego, które nie tylko przyznaje im ochronę, lecz także jest dla nich w pewnych aspektach wiążące⁵⁶. Co więcej, człowiek nie może w żadnym wypadku czerpać przyjemności z zadawania śmierci zwierzętom, stąd w judaizmie zabronione są polowania czy urządzenie walk zwierząt pod groźbą zaprzepaszczenia swojego udziału w życiu przyszłym⁵⁷. Podobnie źle pojmowane jest wędkarstwo utożsamiane z łowiectwem, w odróżnieniu od rybołówstwa, które z kolei utożsamiane jest z hodowlą⁵⁸. Natomiast dopuszczony ubój zwierząt powinien mieć formę najbardziej humanitarną i zadającą tak mało bólu, jak to tylko możliwe⁵⁹. Właśnie tę funkcję ma spełniać ubój w formie rytualnej, którego ideą jest szybkie pozbawienie zwierzęcia krwi utożsamianej z życiem.

Trzeba przy tym pamiętać, że zabijanie zwierząt dla pozyskania jedzenia, nawet zabijanie zgodne z religijnym rytuałem, zawsze pozostaje czynem z natury moralnie wątpliwym⁶⁰. Z tego też powodu współcześnie wśród Żydów jest dość mocno rozpowszechniony wegetarianizm, co znajduje przełożenie nawet na wymagane prawem religijnym tradycje święta Paschy; mianowicie pieczonego baranka, a ściślej mówiąc: jego łopatkę, która ma być spożyta przez domowników podczas wieczerzy paschal-

⁵⁴ Por. także Leon-Dufour, red. nac., *Słownik teologii biblijnej*, 394.

⁵⁵ Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, 281.

⁵⁶ Jako przykład prawa można wskazać tu odpoczynek szabatowy dotyczący zarówno wołu, jak i sługi (Wj, 23,12), a jako obowiązek dotyczący zwierząt – zakaz popełniania przez nie przestępstw, za które grozi kara czasem nawet ukamienowania (Wj 21,28–32). Więcej na ten temat Leon-Dufour, red. nac., *Słownik teologii biblijnej*, 1149.

⁵⁷ Gebert, *54 komentarze do Tory*, 110.

⁵⁸ Gebert, *54 komentarze do Tory*, 110.

⁵⁹ Por. Rafał Żebrowski, *Ubój rytualny*, Zapisz jako... Program zapisywania pamiętek życia żydowskiego na ziemiach polskich, <https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=15450> (dostęp: 28.12.2022).

⁶⁰ Gebert, *54 komentarze do Tory*, 109.

nej, zastępuje się niejednokrotnie pieczonym burakiem. To możliwe, gdyż wartość liczbową słów hebrajskich określających oba dania jest identyczna⁶¹.

Człowiek uśmiercający zwierzę powinien dołożyć wszelkich starań, aby nie dopuścić się względem niego okrucieństwa. Dlatego niedopuszczalne jest, aby w miejscu uboju w czasie jego dokonywania znajdowało się jakiegokolwiek inne zwierzę, żywe bądź martwe, aby nie potęgować u ubijanego zwierzęcia odczuwanego stresu⁶². Żydzi przyjmują bowiem, że ubój rytualny – oprócz tego, że służy do uzyskania pokarmu przy minimalizacji cierpienia zwierzęcia – stanowi także sposobność do przestrzeżenia przez członków narodu Izraela przykazań Bożych, a więc obiera za cel również wzrost moralny człowieka⁶³. Wszak, jak głoszą słowa Talmudu, przykazania zostały dane przez Boga po to, by ludzi uszlachetnić⁶⁴. *Szechita* ma chronić nie tylko zwierzę, lecz także człowieka – chodzi o to, by człowiek nie nadwyreżył swojej godności poprzez dopuszczanie się okrucieństwa⁶⁵. Stwierdza się więc w doktrynie, że ubój rytualny jako sposób pozyskania mięsa jest zgodny z naturą, a poprzez dokładanie starań w zakresie minimalizacji bólu zwierząt nie może stanowić naruszenia słusznych postulatów ochrony zwierząt. Co warte odnotowania, do stworzeń, które mają być ubite, szojchet zobowiązany jest odnosić się z życzliwością i wrażliwością⁶⁶. Zatem omawiane regulacje nie tylko mają się przyczyniać do ochrony zwierząt, lecz także powinny służyć uwrażliwieniu ludzi na los innych stworzeń, a w konsekwencji zapobiegać wystąpieniu postaw nacechowanych okrucieństwem⁶⁷.

⁶¹ Por. Gebert, *54 komentarze do Tory*, 109; Wj 12,3. Jest to wyraz użycia metody interpretacyjnej zwanej gematrią. Ten system numerologii oparty na alfabecie hebrajskim służy do interpretacji znaczenia hebrajskich słów zawartych w Torze. Interpretacja taka polega na przekształcaniu słów Tory na liczby przypisane poszczególnym literom alfabetu wedle ustalonego schematu (pierwsza litera hebrajskiego alfabetu א – *alef* ma wartość 1, kolejna – ב, czyli *bet* – wartość 2, a ostatnia, dwudziesta druga ת – *taw* – wartość 400). Tak konwertowane słowa porównuje się z podobnie przekształcanymi innymi słowami, z czego żydowscy mędrcy wyciągają wnioski interpretacyjne. Ta dość orientalna metoda badawcza oparta jest na założeniu, że ekwiwalent liczbowy litery nie jest nigdy przypadkowy, gdyż alfabet hebrajski został stworzony przez samego Boga i tym samym każda litera odpowiada różnym siłom czy też energii tworzenia świata. Stąd też gematria jest w stanie łączyć pozornie, jak mogłoby się wydawać, niezwiązane z sobą wyrazy i w ten sposób odkrywać ich ukryty przed wiekami sens.

⁶² Krzysztof Smykowski, „Wokół sporu o ubój rytualny. Między prawem do wolności religijnej a prawami zwierząt”, *Roczniki Teologiczne*, vol. 62 (3) (2015): 126, <http://dx.doi.org/10.18290/rt.2015.62.3-7>.

⁶³ Gebert, *54 komentarze do Tory*, 177. Wedle autora już zachowywanie przykazań samo w sobie jest nagrodą dla pobożnego żyda.

⁶⁴ Rabbi Mosze Ben Nachman, *komentarz do 5 Księgi Mojżesza XXII – Ramban on Deuteronomy*.

⁶⁵ Waldemar Chrostowski, „Dobroć wobec zwierząt w świetle Biblii”, w *Pieśniami dla mnie Twoje przykazania. Księga Pamiątkowa dla Księdza Profesora Janusza Frankowskiego w 50. rocznicę święceń kapłańskich i 75. rocznicę urodzin*, pod red. Waldemara Chrostowskiego (Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, 2003), 95–115.

⁶⁶ Smykowski, „Wokół sporu o ubój rytualny”, 125.

⁶⁷ Smykowski, „Wokół sporu o ubój rytualny”, 128.

Aspekty prawne uboju rytualnego we współczesnej Polsce

Dopuszczalność uboju rytualnego nieprzerwanie od wielu już lat stanowi punkt zapalny dyskusji publicznej w Polsce⁶⁸. Pominę w tym miejscu jakże intrygujące odległe kwestie historyczne, pragnę skupić się wyłącznie na rozważaniach dotyczących omawianej praktyki w ujęciu współczesnym czytelnikowi. Ustawą, która dziś reguluje kwestie dopuszczalności i wymogów dotyczących uboju rytualnego, jest Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt. Ustawa stanowi, że zwierzę kręgowce może zostać poddane ubojowi wyłącznie po uprzednim pozbawieniu tego zwierzęcia świadomości. Jednakże art. 34 w punkcie 5 przewiduje wyjątek dla uboju w sposób przewidziany w ramach obrządków religijnych⁶⁹.

Ogólnie w III RP ubój rytualny był legalny, z wyjątkiem okresu od 2002 do 2004 roku, kiedy to obowiązywały przepisy prawne wykluczające wyjątek dla obowiązkowego ogłuszenia w przypadku uboju religijnego⁷⁰. W 2012 roku Trybunał Konstytucyjny uchylił Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z 2004 roku dopuszczające ubój rytualny i uznał, iż jest ono sprzeczne z Ustawą o ochronie zwierząt, a więc także niezgodne z Konstytucją RP⁷¹. Warto przy tym dodać, że TK podjął ówczesną decyzję ze względów formalnych – niezgodności wspomnianego rozporządzenia z zasadami konstytucyjnymi określającymi tryb i zakres wydania tego typu aktu prawnego; TK nie podjął się oceny merytorycznej konstytucyjności samego uboju⁷². Pamiętać należy, iż mimo zakazu dokonywania uboju rytualnego w mocy pozostawał przepis art. 9 ust. 2 Ustawy o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej, który zakładał swobodę życia zgodnie z zasadami judaizmu, wyrażającą się w nakazie skierowanym do gmin żydowskich w sprawie dbania o: „zaopatrzenie w kosztowną żywność, o stółki i łaźnie rytualne oraz o ubój rytualny”⁷³. Oczywista stała się tym samym jawna

⁶⁸ Por. Joanna Cukras-Stelągowska, „Wokół debaty nad ubojem rytualnym w Polsce – analiza dyskursów publicznych”, *Społeczeństwo i Polityka*, nr 4 (45) (2015): 153–155.

⁶⁹ Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt, *Dziennik Ustaw*, nr 111 (1997), poz. 724.

⁷⁰ Michał Rudy, Andrzej Rudy i Paweł Mazur, *Ubój rytualny w prawie administracyjnym* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Katedra, 2013), 38. Ówczesna nowelizacja Ustawy o ochronie zwierząt nakazywała bowiem przeprowadzenie uboju wyłącznie po uprzednim ogłuszeniu zwierzęcia i nie uwzględniała wyjątku dla uboju rytualnego dokonywanego na potrzeby wspólnot religijnych.

⁷¹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 27 listopada 2012 r., sygn. akt., U 4/12, *Dziennik Ustaw* (2012), poz. 1365.

⁷² Bogusław Banaszak, „Prawo mniejszości wyznaniowych do kultuwowania własnej tożsamości kulinarnej”, *Gdańskie Studia Prawnicze*, T. 31 (2014): 23.

⁷³ Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej, *Dziennik Ustaw*, nr 41 (1997), poz. 251.

sprzecznosc przytoczonych regulacji. Rok po wspomnianym orzeczeniu Trybunału Sejm RP podjął próbę przywrócenia legalności uboju rytualnego – zaproponowano zmiany w samej Ustawie o ochronie zwierząt. Projekt ustawy natrafił jednak na gwałtowny opór organizacji filoanimalistycznych i ostatecznie nie uzyskał wymaganej większości podczas poddania projektu pod głosowanie. Ubój rytualny bez uprzedniego ogłuszania zwierzęcia pozostał zatem na całym obszarze kraju nielegalny. Taki stan prawny budził jednak poważne wątpliwości części doktryny, która podawała w wątpliwość konstytucyjność owych regulacji⁷⁴. Już rok później Trybunał ponownie podjął temat uboju rytualnego, tym razem na wniosek Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej, i orzekł, że przepisy Ustawy o ochronie zwierząt w zakresie, w jakim nie zezwalały na poddawanie zwierząt ubojowi w ubojni według szczególnych metod wymaganych przez obrzędy religijne, a także przewidujące penalizację takiego uboju, uznaje za niezgodne z Konstytucją RP⁷⁵. Zdaniem Trybunału zakaz ten naruszał wolność religii i wyznania⁷⁶ oraz gwarantowaną przez art. 35 ust. 1 Konstytucji wolność zachowania obyczajów i tradycji⁷⁷.

W toku dyskusji dotyczącej zakazu uboju rytualnego w Polsce i w związku ze wspomnianym procedowaniem Trybunału pojawił się argument, że zakaz takowy nie przyczyniłby się w skali globalnej do zmniejszenia ilości zwierząt poddawanych ubojowi zgodnie z jego szczególnymi zasadami, skoro popyt na koszerne produkty pozostawałby bez zmian. Ponadto w innych krajach na świecie, w tym w samej Unii Europejskiej, dokonywanie uboju w szczególny sposób jest i pozostaje normą⁷⁸.

⁷⁴ Por. Banaszak, „Prawo mniejszości wyznaniowych”, 25. Autor wskazuje, że zakaz taki naruszał istotę praw mniejszości narodowych i etnicznych gwarantowanych w art. 35 Konstytucji i pozbawiał je ostatecznie prawa do korzystania z ważnego elementu decydującego o tożsamości kulturalnej, przede wszystkim jednak naruszał istotę wolności religijnej gwarantowaną w art. 53 Konstytucji, utrudniając praktykowanie tych elementów religii, które związane są z ubojem rytualnym. Por. Wojciech Brzozowski, „Dopuszczalność uboju rytualnego w Polsce”, *Państwo i Prawo*, R. 68 (5) (2013): 48–55.

⁷⁵ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 grudnia 2014 r., sygn. akt., K 52/13, *Dziennik Ustaw* (2014), poz. 1794.

⁷⁶ Art. 53 Konstytucji RP: „1. Każdemu zapewnia się wolność sumienia i religii. 2. Wolność religii obejmuje wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Wolność religii obejmuje także posiadanie świątyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują”. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., *Dziennik Ustaw*, nr 78 (1997), poz. 483. Kolejne cytaty tekstu Konstytucji RP za tym źródłem.

⁷⁷ Art. 35 ust. 1 Konstytucji RP: „Rzeczpospolita Polska zapewnia obywatelom polskim należącym do mniejszości narodowych i etnicznych wolność zachowania i rozwoju własnego języka, zachowania obyczajów i tradycji oraz rozwoju własnej kultury”.

⁷⁸ Wniosek Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich w Rzecz[yp]ospolitej Polskiej z 30 sierpnia 2013 r. [o stwierdzenie niezgodności przepisów Ustawy o ochronie zwierząt z Konstytucją RP (w sprawie K 52/12)], Trybunał Konstytucyjny, pobrano z: https://ipo.trybunal.gov.pl/ipo/dok?dok=F-5497197%2FK_52_13_wns_2013_08_30_ADO.pdf (28.12.2022).

Tym samym zakaz ten spowodowałby jedynie przeniesienie produkcji za granicę, co oznaczałoby utratę dochodów polskich firm i redukcję zatrudnienia w branży, a same zwierzęta narażałyby na cierpienia związane z długotrwałym transportem. Byłoby tak, ponieważ w myśl Rozporządzenia Rady nr 1099/2009 – które na gruncie europejskim reguluje kwestię uboju zwierząt – państwo członkowskie nie może zabronić ani utrudniać wprowadzenia do obiegu na swoim terytorium mięsa pochodzącego z uboju dokonanego na terytorium innego państwa Unii Europejskiej⁷⁹. Nie sposób się nie zgodzić z takim argumentowaniem. Podczas rozpatrywania polskiej regulacji omawianego zagadnienia przez pryzmat prawa europejskiego należy pamiętać, iż w jego świetle uboju zwierząt według szczególnych metod wymaganych przez obrzędy religijne (czyli uboju rytualnego) można dokonywać z odstępstwem od zasady przewidującej uśmiercanie zwierząt wyłącznie po uprzednim ogłuszeniu; metody i szczegółowe wymogi ich stosowania zostały określone w załączniku nr I do rozporządzenia (są to metody mechaniczne, elektryczne, gazowe oraz inne)⁸⁰. Ubój taki musi być jednak dokonany z poszanowaniem szczegółowych przepisów prawa powszechnie obowiązującego, a także wymagań przewidzianych przez normy prawa religijnego właściwe danemu wyznaniu⁸¹. Rozporządzenie to, mimo iż wiąże w całości i jest bezpośrednio stosowane na całym terytorium Unii Europejskiej, pozostawia państwom członkowskim swobodę w zakresie pewnych regulacji. Umożliwia także przyjęcie przez poszczególne kraje bardziej restrykcyjnych środków krajowych dotyczących ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania, każdorazowo jednak w zgodzie z postanowieniami tegoż rozporządzenia⁸².

Podczas rozpatrywania przedmiotu sprawy Trybunał wziął pod uwagę rolę, jaką pełni wolność religii i wyznania w polskim porządku prawnym. Podkreślono, że wolność ta jest fundamentalną (podstawową) wolnością człowieka, która zajmuje centralne miejsce w katalogach podstawowych wolności i praw jednostki, pełni rolę wolności o charakterze osobistym, ale jest też przede wszystkim zasadą ustrojową⁸³. Po przeanalizowaniu treści gwarancji zawartych w art. 25 i art. 53 Konstytucji Trybunał uznał, że władze publiczne nie powinny oceniać zasadności przekonań religijnych ani sposobów, za pomocą których przekonania te są wyrażane. Wolność sumienia implikuje wolność uzewnętrzniania religii, a państwo powinno pełnić rolę neutral-

⁷⁹ Art. 26 ust. 4 Rozporządzenia Rady (WE) nr 1099/2009 z dnia 24 września 2009 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania, *Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej* L 303 z 18.11.2009: 1, pobrano z: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32009R1099&from=PL> (28.12.2022).

⁸⁰ Art. 4 ust. 1 Rozporządzenia Rady (WE) nr 1099/2009.

⁸¹ Art. 4 ust. 1 Rozporządzenia Rady (WE) nr 1099/2009.

⁸² Art. 26 ust. 2 lit. c. Rozporządzenia Rady (WE) nr 1099/2009.

⁸³ Punkt 5.1 i 5.2 uzasadnienia prawnego wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 grudnia 2014 r.

nego organizatora praktykowania różnych religii bez dokonywania ocen moralnych w tym zakresie⁸⁴. Wolność myśli, sumienia i wyznania stanowi bowiem, w ocenie Trybunału, fundament pluralistycznego społeczeństwa obywatelskiego⁸⁵. Wskazano jednocześnie, że wolność religii nie ma charakteru absolutnego i może podlegać ograniczeniom wynikającym z klauzuli imitacyjnej zawartej w art. 53 ust. 5 Konstytucji⁸⁶. Należy zaznaczyć, iż w przypadku uboju rytualnego nie stwierdzono konieczności zastosowania wymienionych w tym przepisie ograniczeń.

W swojej ocenie uboju rytualnego pod kątem moralności Trybunał uznał, że trudno przychylić się do stanowiska Prokuratora Generalnego, iż ubój rytualny jest we współczesnej Polsce uważany za rażąco niemoralny, skoro przez obowiązujące prawo są dozwolone różnorodne metody uboju zwierząt z ogłuszeniem nieodłącznie niosące z sobą ból i niepokój zwierzęcia. Zauważono, że stosowanie tych metod również może być wadliwe i w konsekwencji przynosić zwierzętom cierpienie⁸⁷. Podobne stanowisko w tym zakresie wyraża ustawodawca europejski⁸⁸. Zdaniem Trybunału dopóki w społeczeństwie polskim niemal powszechnie akceptowany jest ubój zwierząt gospodarskich dla pozyskania pożywienia, to całkowite zakazanie tylko jednej z jego metod (metody rytualnej), dodatkowo podlegającej ochronie w ramach wolności religii, nie jest konieczne do ochrony moralności⁸⁹. Ponadto badania naukowe nie rozstrzygają jednoznacznie, że w każdym przypadku ta metoda jest bardziej bolesna aniżeli inne powszechnie przyjęte metody uboju⁹⁰. Nie sposób jednak nie zauważyć,

⁸⁴ Por. zdanie odrębne sędzi TK Sławomiry Wronkowskiej-Jaskiewicz, w którym został wyrażony pogląd, iż skoro ustrojodawca przewidział w tekście Konstytucji przesłanki ograniczenia wolności uzewnętrzniania religii przez ustawodawcę zwykłego, zatem wolność uzewnętrzniania religii nie ma charakteru absolutnego i może być ona oceniana (a wraz z nią konkretne praktyki religijne) z punktu widzenia ich zgodności z moralnością, z jednoczesnym zastrzeżeniem, że ocena taka powinna być dokonywana nader powściągliwie, ze względu na zasadę światopoglądowej neutralności państwa. Zdaniem sędzi dyskusyjne pozostaje, czy ocena taka mogłaby dotyczyć samej istoty danej religii, co wikłaloby ustawodawcę w spory o charakterze teologicznym.

⁸⁵ Punkt 5.3 uzasadnienia prawnego wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 grudnia 2014 r.

⁸⁶ Punkt 6.3 uzasadnienia prawnego wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 grudnia 2014 r. Art. 53. ust. 5 Konstytucji RP: „Wolność uzewnętrzniania religii może być ograniczona jedynie w drodze ustawy i tylko wtedy, gdy jest to konieczne do ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób”.

⁸⁷ Punkt 8.2.2 uzasadnienia prawnego wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 grudnia 2014 r.

⁸⁸ Wskazuje na to już motyw drugi Rozporządzenia Rady (WE) nr 1099/2009, w którym stwierdza się, że: „Uśmiercanie zwierząt może wywoływać u zwierząt ból, niepokój, strach lub inne formy cierpienia, nawet gdy odbywa się to w najlepszych dostępnych warunkach technicznych. Niektóre działania związane z uśmiercaniem mogą być stresujące, a każda technika ogłuszania ma pewne wady”.

⁸⁹ Punkt 8.2.2 uzasadnienia prawnego wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 grudnia 2014 r.

⁹⁰ Punkt 8.2.2 uzasadnienia prawnego wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 grudnia 2014 r.

Żydowski ubój rytualny w Polsce – okrucieństwo czy humanitarne traktowanie zwierzęcia?

iż wymóg uprzedniego pozbawiania świadomości zwierząt – którego brak stanowi sól w oku obrońców praw zwierząt – nie jest wymagany między innymi w odniesieniu do polowań, odstrzałów i ograniczania populacji łownych (wedle art. 6 ust. 1 pkt 6 Ustawy o ochronie zwierząt) czy też usypiania ślepych miotów (art. 6 ust. 1 pkt 7 Ustawy o ochronie zwierząt). Także w świetle Rozporządzenia Rady nr 1099/2009 w wielu przypadkach prawnie dozwolone jest uśmiercanie zwierząt bez ogłuszenia, przepisów tych nie stosuje się bowiem między innymi w przypadku uśmiercania zwierząt podczas eksperymentów naukowych przeprowadzanych pod nadzorem właściwego organu, podczas polowań, w przypadku uśmiercania i rekreacyjnego łowienia ryb, podczas imprez kulturalnych lub sportowych, a także w przypadku uśmiercania drobiu, królików i zajęcy poddawanych ubojowi przez ich właścicieli poza rzeźnią, na potrzeby własnej domowej konsumpcji⁹¹.

Omawiany wyrok TK wzbudził wiele emocji. Warto wspomnieć, że do jego treści sami sędziowie Trybunału zgłosili aż siedem zdań odrębnych⁹². Wyrok ten stanowił także i nadal stanowi przedmiot szeroko zakrojonych dyskusji w doktrynie⁹³.

Kościół katolicki wobec uboju rytualnego

Kościół katolicki u początków swego istnienia w pewnym zakresie utrzymywał obowiązujący wyznawców judaizmu zakaz spożycia krwi zwierząt (por. Dz 15,1–35)⁹⁴. Kwestia ta stała się przedmiotem dyskusji podczas pierwszego soboru jerozolimskie-

⁹¹ Art. 1 Rozporządzenia Rady (WE) nr 1099/2009 – podaję za: punkt 8.2.3 wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 grudnia 2014 r.

⁹² Zdania odrębne złożyli sędziowie TK: Wojciech Hermeliński, Teresa Liszcz, Stanisław Rymar, Piotr Tuleja, Sławomira Wronkowskiej-Jaśkiewicz, Stanisław Biernat oraz Mirosław Granat.

⁹³ Wspomnieć tu można choćby o publikacji: Brzozowski, „Dopuszczalność uboju rytualnego”. Autor proponuje tam ograniczenie produkcji z mięsa rytualnego do poziomu wystarczającego do zaspokojenia potrzeb własnych wspólnot wyznaniowych w Polsce z jednoczesnym wprowadzeniem zakazu uboju w zakresie uboju nieusprawiedliwionego potrzebami związków wyznaniowych, a więc dotyczącego produkcji mięsa z uboju rytualnego na eksport, gdyż – zdaniem autora – za takim rozwiązaniem przemawia wynikająca z Konstytucji nakaz ochrony środowiska oraz względy natury etycznej.

⁹⁴ Utrzymanie dotychczasowych rozwiązań miało na celu umożliwienie zarówno nawróconym z judaizmu, jak i poganom zasiadanie do wspólnego stołu, bez narażania na szwank wrażliwości nawróconych Hebrajczyków. Ponadto wstrzeźliwość wszystkich zgromadzonych od spożywania krwi miała wspomagać jedność podczas zgromadzeń liturgicznych. Więcej na ten temat w: Sławomir Stasiak, *Komentarz teologiczno-pastoralny do Biblii Tysiąclecia. Nowy Testament. Dzieje Apostolskie, List do Rzymian, 1–2 List do Koryntian, List do Galatów* (Poznań: Pallottinum, 2014), 151.

go (49 r. n.e.)⁹⁵. Ostateczne jego ustalenia wskazywały, że zakaz spożywania zwierzęcej krwi, wyrażony w tak zwanych klauzulach Jakubowych (Dz 15,13–21)⁹⁶, miał charakter jedynie dyscyplinarny, a nie doktrynalny, był ponadto ograniczony terytorialnie, zatem bezkrwawa dieta nie stanowiła (i dalej nie stanowi) dla chrześcijan absolutnego nakazu prawnego⁹⁷. Współczesny Kościół katolicki wolny jest od nakazu oczyszczenia pożywienia z krwi, jednocześnie w pełni darzy szacunkiem judaizm i islam wraz z ich zwyczajami, dostrzegając i uznając swoje wspólne z żydami korzenie wiary i wyjątkową więź łączącą chrześcijan, żydów i muzułmanów, wyrażającą się w wierze w Boga żywego, samoistnego, miłosiernego i wszechmocnego⁹⁸. Szacunek Kościoła odnoszący się do wszystkich religii wyrażany jest pomimo tego, że ich doktryny niejednokrotnie w sposób bardzo istotny różnią się od wiary katolickiej⁹⁹.

Kościół nie ocenia uboju rytualnego jako w pełni moralnie akceptowalnego, wszak powoduje on stres i ból zwierzęcia (które jednak są nieuniknione w każdym uboju), natomiast każdorazowo postrzega ów ubój przez pryzmat wolności religijnej i jej wyrażania¹⁰⁰. Zaznacza też zdecydowanie, iż w przypadku kolizji pomiędzy współczesną wrażliwością dotyczącą godnego traktowania zwierząt a prawem do wolności religijnej trzeba się opowiedzieć za pierwszeństwem prawa do wolności religijnej z racji jego zasadniczego charakteru¹⁰¹. Wartość prawa do wolności religii Kościół zresztą częstokroć podkreślał¹⁰². W jego ocenie bowiem wolność religii stanowi podstawową gwarancję wszelkich innych form wolności¹⁰³, a źródła owej wolności religii można się doszukiwać już w Objawieniu¹⁰⁴. Wolność religijna okreś-

⁹⁵ Leon-Dufour, red. nac., *Słownik teologii biblijnej*, 394; szerzej na ten temat Stasiak, *Symbolika krwi*, 35–37.

⁹⁶ Więcej na ten temat w: Framer, red., *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego*, 1389–1391.

⁹⁷ Stasiak, *Symbolika krwi*, 36–37.

⁹⁸ Sobór Watykański II, „*Nostra aetate* – Deklaracja Soboru Watykańskiego II o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich”, w *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekrety, deklaracje. Tekst polski* (Poznań: Wydawnictwo Pallottinum, 1968), 334–336, pkt 2–4. Por. Smykowski, „Wokół sporu o ubój rytualny”, 121.

⁹⁹ Sobór Watykański II, „*Nostra aetate*”, 334–336.

¹⁰⁰ Por. *Oświadczenie Prezydium KEP*, Konferencja Episkopatu Polski, 25.09.2013, <https://episkopat.pl/oswiadczenie-prezydium-kep/> (dostęp: 28.12.2022).

¹⁰¹ *Oświadczenie Prezydium KEP*.

¹⁰² Na temat wartości wolności religii stanowi choćby *Katechizm Kościoła Katolickiego* (Poznań: Pallottinum, 1994), w punkcie 1738; a także Sobór Watykański II, „*Dignitatis humanae* – Deklaracja o wolności religijnej”, w *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekrety, deklaracje*, s. 418–419, pkt 6. Na ten temat wypowiada się ponadto papież Franciszek: *Papież: Wolność religijna najwyższym wyrazem ludzkiej godności*, *Gość.pl*, 20.11.2018, 15:06, <https://www.gosc.pl/doc/5175040.Papiez-Wolnosc-religijna-najwyzszym-wyrazem-ludzkiej-godnosti> (dostęp: 28.12.2022).

¹⁰³ Jan Paweł II, *Orędzie do narodu albańskiego 25 kwietnia 1993*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1993/april/documents/hf_jp-ii_spe_19930425_nazione-albanese.html (dostęp: 28.12.2022).

¹⁰⁴ Smykowski, „Wokół sporu o ubój rytualny”, 121.

lana mianem „serca praw człowieka”¹⁰⁵, będąca pochodną ludzkiej godności jest niezbędna dla zapewnienia jednostkom warunków integralnego rozwoju i wzrostu w doskonałości, czego wymaga dobro wspólne społeczeństwa¹⁰⁶. Jak wskazuje się w doktrynie, niezbędnym wymiarem wolności religijnej jest swoboda dokonywania aktów modlitewnych, a także kultycznych, i to zarówno w wymiarze prywatnym, jak i publicznym¹⁰⁷. W tym miejscu dotykamy problematyki uboju rytualnego.

W rozważaniu słuszności i moralności uboju zwierząt zgodnego z wierzeniami innych religii Kościół katolicki nie zapomina o słusznych postulatach obrońców praw zwierząt i szacunku, który człowiek powinien okazywać zwierzętom jako dziełom Stwórcy¹⁰⁸. Chrześcijanie winni są zwierzętom szacunek, życzliwość; mogą także okazywać zwierzętom miłość¹⁰⁹, ponieważ one, podobnie jak ludzie, są dziełem rąk Boga¹¹⁰, a wielu ze świętych Kościoła dawało swym życiem wyraz szczególnego stosunku do zwierząt¹¹¹. Nie wyklucza to jednak wykorzystywania zwierząt przez człowieka, o ile dochodzi do tego w zgodzie z naturą, co wyraża się przede wszystkim w imperatywie dopuszczalności zabicia zwierzęcia tylko wtedy, gdy jest to motywowane egzystencjalną koniecznością czy też innymi istotnymi racjami¹¹². Stanowi to swoisty paradygmat dominacji człowieka nad światem przyrody¹¹³. Źródłem tego paradygmatu jest założenie wyjątkowości człowieka jako istoty stworzonej, jedynej obdarzonej duszą. Odpowiedzialność człowieka za stworzenia nie przeciwstawia się określeniu przeznaczenia zwierząt przez człowieka (zgodnie z ich naturą), a także nie jest sprzeczna ze służebną rolą, jaką zwierzęta pełnią wobec ludzi, stając się przyczynkiem dla ich samorealizacji i samodoskonalenia, co też pociąga za sobą doskonalenie całego świata¹¹⁴. Korzystając ze swej nadrzędnej względem zwierząt pozycji, człowiek

¹⁰⁵ Jan Paweł II, *Orędzie Jego Świątobliwości Papieża Jana Pawła II na XXXII Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 1999 roku*, The Holy See, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/messages/peace/documents/hf_jp-ii_mes_14121998_xxxii-world-day-for-peace.html (dostęp: 28.12.2022).

¹⁰⁶ Sobór Watykański II, „*Dignitatis humanae*”, pkt 1–6.

¹⁰⁷ Tadeusz Zadykowicz, „Wolność religijna jako prawo człowieka w kontekście współczesności”, w *Prawa człowieka. W 60. rocznicę uchwalenia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Przesłanie moralne Kościoła*, red. Krzysztof Jeżyna, Tadeusz Zadykowicz (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2010), 149.

¹⁰⁸ Smykowski, „Wokół sporu o ubój rytualny”, 122.

¹⁰⁹ Miłość taka jednak nie może mieć nigdy prymatu nad miłością do ludzi. Por. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, pkt 2418 *in fine*.

¹¹⁰ Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, 282.

¹¹¹ Przykładem choćby *Kwiatki św. Franciszka z Asyżu*, w przekł. i ze wstępem Leopolda Staffa (Warszawa: Łuk, 1948), zob. np. rozdz. XXI: „O przeświątym cudzie, którego Święty Franciszek dokonał nawróciwszy okrutnego wilka z Gubbio”, czy też rozdz. XXII: „Jak Święty Franciszek oswoił dzikie turkawki”.

¹¹² Smykowski, „Wokół sporu o ubój rytualny”, 122.

¹¹³ Maria Tietze, Wanda Krupa i Jarosław S. Kamieniak, „Doświadczenia na zwierzętach i ubój rytualny. Międzyreligijny wymiar Encykliki *Laudato si'*”, *Studia Oecumenica*, vol. 15 (2015): 84–87.

¹¹⁴ Tietze, Krupa i Kamieniak, „Doświadczenia na zwierzętach i ubój rytualny”, 86.

nie może zapomnieć o konieczności obdarzania stworzeń szacunkiem, unikania nieuporządkowanego wykorzystywania rzeczy¹¹⁵, zwłaszcza w postaci okrucieństwa wobec jakiegokolwiek stworzenia, co jest sprzeczne z godnością człowieka¹¹⁶. Substrat nauczania Kościoła w sprawie zwierząt ujęty został w *Katechizmie Kościoła Katolickiego*, w którym znajdujemy konstatację, iż o ile zwierzęta są przeznaczone dla ludzkiego dobra, to jednak korzystanie z nich nie może być oderwane od poszanowania wymagań moralnych, gdyż panowanie człowieka nad istotami jest ograniczone koniecznością szacunku dla integralności stworzenia¹¹⁷. Człowiek co prawda uprawniony jest do wykorzystywania mięsa zwierząt jako pokarmu i skóry zwierząt do wytwarzania odzieży¹¹⁸, niepotrzebne zadawanie zwierzętom cierpień pozostaje jednak sprzeczne z godnością ludzką¹¹⁹. W świetle tych zapisów należy zatem uznać, że zabicie zwierzęcia w celu spożycia jego mięsa to zasadniczo działanie godziwe¹²⁰. Człowiek zobowiązany jest traktować zwierzęta z życzliwością i wrażliwością, które są właściwe ich naturze i egzystencji¹²¹. Wszystkie zwierzęta zdolne są do odczuwania bólu i stresu, nie są jednak zdolne – w przeciwieństwie do ludzi – do nadania bólowi jakiegokolwiek sensu i przeżywania bólu na płaszczyźnie duchowej. Dlatego też każdy rodzaj bólu zadawany zwierzęciu jest złem i zadawanie zwierzętom bólu jest naganne moralnie¹²². Właśnie na kwestii zadawania zwierzętom niepotrzebnych cierpień ogniskuje się oś sporu o ubój rytualny.

W myśl katolickiego światopoglądu zwierzętom, z samej natury bytów stworzonych, przysługują konkretne prawa określone w sposób analogiczny do praw ludzi, prawa zwierząt nie mają jednak tego samego statusu co prawa podmiotowe człowieka¹²³. W przypadku kolizji praw zwierząt i ludzi (zwłaszcza prawa do uzyskania pożywienia i prawa do życia w zgodzie z własną religią) należy przyznać prymat prawom ludzi. Takie stanowisko w sprawie wyraził także Episkopat Polski w oświadczeniu wydanym przez Komitet Konferencji Episkopatu Polski ds. Dialogu z Judaizmem¹²⁴.

¹¹⁵ Ojciec święty Franciszek, *Encyklika Laudato si'*. *W trosce o wspólny dom* (Wrocław: Wydawnictwo Tum, 2015), 69.

¹¹⁶ Ojciec święty Franciszek, *Encyklika Laudato si'*, 92.

¹¹⁷ *Katechizm Kościoła Katolickiego*, pkt 2415, co Jan Paweł II rozwija, twierdząc, iż problemy składające się na tak zwaną kwestię ekologiczną wywodzą się z błędu antropologicznego człowieka i jego ubóstwa, czy wręcz miernoty sposobu patrzenia człowieka na otaczającą go rzeczywistość. Zob. Jan Paweł II, *Centesimus Annus* (Wrocław: Wrocławska Księgarnia Archidiecezjalna, 2017), pkt 37.

¹¹⁸ *Katechizm Kościoła Katolickiego*, pkt 2417.

¹¹⁹ *Katechizm Kościoła Katolickiego*, pkt 2418.

¹²⁰ Smykowski, „Wokół sporu o ubój rytualny”, 122.

¹²¹ Smykowski, „Wokół sporu o ubój rytualny”, 123.

¹²² Jerzy Wróbel, „Zwierzęta i ich prawa”, w *Prawa człowieka*, 102 i nast.

¹²³ Wróbel, „Zwierzęta i ich prawa”, 95.

¹²⁴ *Oświadczenie Prezydium KEP; Komitet ds. Dialogu z Judaizmem KEP ws. żydowskiego uboju rytualnego*, Konferencja Episkopatu Polski, 21.10.2020, <https://episkopat.pl/komitet-ds-dialogu-z-judaizmem-kep-ws-zydowskiego-uboju-rytualnego/> (dostęp: 28.12.2022).

Na temat stosunku Kościoła do żydowskiej tradycji uboju rytualnego wypowiadali się niejednokrotnie polscy hierarchowie kościelni, w tym prymas Polski abp Józef Kowalczyk¹²⁵. Wspomniany Komitet KEP w 2013 roku – po tym, jak odrzucono poprawkę do ustawy, która miała przywrócić legalność uboju rytualnego – wydał oświadczenie w sprawie żydowskiego uboju wyrażające solidaryzowanie się Episkopatu z naczelnym rabinem Polski Michaeliem Schudrichem¹²⁶. Komitet ów wspomniane oświadczenie przywołał zresztą powtórnie¹²⁷ 21 października 2020 roku, w związku z kolejnym oświadczeniem rabina Schudricha¹²⁸. To oświadczenie z kolei było reakcją na planowane zmiany legislacyjne znane szerzej pod nazwą „piątka dla zwierząt”, które miały ponownie wprowadzić pełny zakaz uboju rytualnego¹²⁹. To pełne poparcie Kościoła katolickiego dla mniejszości żydowskiej (ale i muzułmańskiej) w Polsce powoduje, że może być on uważany za głównego orędownika wolności religijnej w tym zakresie¹³⁰. Ubój rytualny może się wydawać obcy wrażliwości zdecydowanej większości Polaków, w przeświadczeniu Kościoła jednak wspomniana osobliwość nie jest wystarczającą przesłanką do narzucania innym wyznaniom sposobu, wedle którego mają określać swoje rytuały religijne¹³¹.

¹²⁵ Jacek Nizinkiewicz, *Prymas Polski o uboju rytualnym*, Rzeczpospolita, 19.08.2013, 18:59, <https://www.rp.pl/artukul/1040137-Prymas-Polski-o-uboju-rytualnym.html> (dostęp: 28.12.2022).

¹²⁶ Treść oświadczenia Piotra Kadłčika i rabina Michaela Schudricha z 12 lipca 2013 roku opublikowanego po głosowaniu o dopuszczalności uboju rytualnego dostępna na stronie Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Poznaniu: *Oświadczenia w sprawie uboju rytualnego*, Gmina Wyznaniowa Żydowska w Poznaniu, <http://poznan.jewish.org.pl/index.php/Aktualnosci/Oswiadczenia-w-sprawie-uboju-rytualnego.html> (dostęp: 28.12.2022). Natomiast samo oświadczenie Komitetu ds. Dialogu z Judaizmem Komisji Episkopatu Polski w sprawie żydowskiego uboju rytualnego z dnia 25 września 2013 roku na oficjalnej stronie Konferencji Episkopatu Polski (*Oświadczenie Prezydium KEP*). Owo oświadczenie zostało odnotowane przez Światowy Kongres Żydów. Przewodniczący Kongresu pozytywnie odniósł się do oświadczenia i podziękował hierarchom kościelnym za wsparcie. Zob. *WJC Welcomes Support of Polish Bishops for Overturning of Religious Slaughter Ban*, World Jewish Congress, September 30, 2013, <https://www.worldjewishcongress.org/en/news/wjc-welcomes-support-of-polish-bishops-for-overturning-of-religious-slaughter-ban> (dostęp: 28.12.2022).

¹²⁷ Komitet ds. Dialogu z Judaizmem KEP ws. żydowskiego uboju rytualnego, Konferencja Episkopatu Polski, 21.10.2020, <https://episkopat.pl/komitet-ds-dialogu-z-judaizmem-kep-ws-zydowskiego-uboju-rytualnego/> (dostęp: 15.03.2021).

¹²⁸ Oświadczenie naczelnego rabina Polski Michaela Schudricha w sprawie szechity z dnia 20 października 2020 roku: *Rabin Schudrich: Bóg zezwala tylko na miłosierne i litościwe metody zabijania Jego stworzeń*, eKAI, 21.10.2020, 10:36, <https://ekai.pl/rabin-schudrich-bog-zezwala-tylko-na-milosierne-i-litosciwe-metody-zabijania-jego-stworzen/> (dostęp: 28.12.2022).

¹²⁹ *Druk nr 597. Poselski projekt ustawy z dnia 18 września 2020 r. o zmianie ustawy o ochronie zwierząt oraz niektórych innych ustaw*, <https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/druk.xsp?nr=597> (dostęp: 28.12.2022).

¹³⁰ Por. Ludmiła Janion, „Wspólnoty mięsa. Konstruowanie tożsamości grupy wokół sporu o ubój rytualny”, *Kultura Popularna*, nr 4 (42) (2014): 41.

¹³¹ Por. wyrok Sądu Najwyższego USA z 11 czerwca 1993 roku w sprawie *Church of the Lukumi Babalu Aye v. City of Hialeah*, w którym stwierdzono, że wierzenia religijne poszczególnych grup

Należy podkreślić, że w przypadku konfliktu interesów pragnących zysku właścicieli zakładów mięsnych dokonujących uboju przemysłowego i obrońców praw zwierząt głoszących postulaty wskazujące z jednej strony na dobro zwierząt, a z drugiej na konieczność kształtowania postaw wrażliwości u ludzi trzeba przyznać słusność tym drugim¹³². Prawo do wolności w dziedzinie religii realizuje się w społeczności ludzkiej, a władza cywilna tej społeczności powinna bronić społeczeństwo przed nadużyciami, jakie mogłyby się pojawiać pod pretekstem korzystania z wolności religijnej¹³³. Na władzach publicznych ciąży obowiązek kontroli prawidłowości dokonywania uboju rytualnego; kontrolę sprawują właściwe organa nadzoru weterynaryjnego. Określanie regulacji prawnej dostosowanej do obiektywnego porządku moralnego jest wyrazem troski i ma prowadzić całą wspólnotę do harmonijnego współżycia i pokoju publicznego. Pamiętać trzeba przy tym zawsze, że ograniczenie integralnej wolności jest dopuszczalne tylko wtedy, gdy jest to konieczne, i tylko w takim stopniu, w jakim jest konieczne¹³⁴.

Przekonania Polaków w kwestii uboju rytualnego

O ile Kościół rzymskokatolicki, do którego oficjalnie, poprzez chrzest, przynależy zdecydowana większość Polaków (GUS w różnych badaniach z 2017 roku określa udział katolików wśród wszystkich obywateli RP na 86,6%¹³⁵; w innych badaniach jest mowa nawet o 93,7%¹³⁶), staje w obronie uboju rytualnego, o tyle stanowisko

wyznaniowych nie muszą być przez większość akceptowane, logiczne, spójne lub zrozumiałe dla innych, żeby zasługiwały na ochronę (pkt 531 orzeczenia). *Church of the Lukumi Babalu Aye v. City of Hialeah* (508 U.S. 520), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/508/520/> (dostęp: 28.12.2022).

¹³² Smykowski, „Wokół sporu o ubój rytualny”, 128. Autor stwierdza, że prawodawstwo polskie powinno wręcz dążyć do całkowitej eliminacji uboju przemysłowego, jako że nie jest on niezbędny dla zapewnienia wolności religijnej obywatelom polskim. Dlatego też, zdaniem autora, zakaz taki nie stanowiłby naruszenia prawa kogokolwiek do wolności sumienia czy wyznania, lecz byłby jedynie uprawnioną ingerencją w dziedzinę działalności gospodarczej. Tak podniesiony argument należy jednak uznać za zupełnie nietrafiony.

¹³³ Sobór Watykański II, „*Dignitatis humanae*”, pkt 7.

¹³⁴ Sobór Watykański II, „*Dignitatis humanae*”, pkt 7.

¹³⁵ Grażyna Czermak et al., *Mały Rocznik Statystyczny Polski 2018*, pod red. Dominika Rozkruta (Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2018), pobrano z: https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5515/1/19/1/maly_rocznik_statystyczny_polski_2018.pdf (28.12.2022), 114.

¹³⁶ Anna Bieńkuńska et al., *Wyznania religijne w Polsce w latach 2015–2018*, pod kier. Pawła Ciecieląga (Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2019), pobrano z: https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5500/5/2/1/wyznania_religijne_w_polsce_2015-2018.pdf (28.12.2022), 82.

Kościółu nie przekłada się bynajmniej na deklarowane w tej sprawie przekonania większości katolików. Bez względu na zakaz uboju zgodny z zasadami islamu i judaizmu – a więc zabijania zwierząt hodowlanych poprzez wykrwawienie, bez wcześniejszego ogłuszenia – w 2013 roku sprzeciwiało się 65% ankietowanych, w tym aż 41% wyraziło swój sprzeciw w sposób zdecydowany¹³⁷. Za legalizacją uboju rytualnego opowiedział się wówczas zaledwie co piąty ankietowany (dokładnie 21% respondentów)¹³⁸.

Zróżnicowane argumenty przytaczane przez zwolenników uboju przemawiały w ich mniemaniu za jego legalizacją. Wymieniano względy finansowe, ekonomiczne, odnoszące się do rynku pracy i bezrobocia, a rzadziej wartości religijne, w tym wolność wyrażania religii, czy fakt, że taki ubój zawsze był dozwolony. Żaden z argumentów nie był jednak przytaczany przez większość badanych. Argumentacja przeciwników legalizacji uboju bez ogłuszania była natomiast zdecydowanie bardziej jednolita. Dominował jeden typ odpowiedzi: że ubój taki nie może być dopuszczalny, gdyż wiąże się ze zbyt dużym cierpieniem zwierząt, jest niehumanitarny czy też nieetyczny. Tego typu argumenty wskazało aż 87% ankietowanych, którzy wyrazili swój sprzeciw wobec praktyk uboju rytualnego¹³⁹. Warto odnotowania jest to, że przeciwnicy uboju rytualnego nie byli skłonni godzić się na jego legalizację nawet w przypadku, gdyby ubój ograniczono wyłącznie do produkcji żywności na potrzeby wspólnot religijnych na terenie Polski. Aż 82% przeciwników uboju uznała, iż potrzeby mniejszości wyznaniowych w Polsce nie stanowią wystarczającego uzasadnienia zabijania w ten sposób zwierząt hodowlanych¹⁴⁰.

Nie sposób tu jednak przemilczeć tego, iż tylko 38,3% członków Kościoła katolickiego deklaruowało regularne uczestnictwo w niedzielnej Eucharystii, a tylko 17% deklaruowało uczestnictwo w niej w sposób pełny, czyli przyjęcie na teźże niedzielnej Eucharystii Komunii Świętej. Por. Wojciech Sadłoń, Luiza Organek i Karol Kamiński, oprac., *Annuario Statisticum Ecclesiae in Polonia. Dane za rok 2020* (Warszawa: Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC im. Witolda Zdaniewicza, 2020), pobrano z: <https://www.iskk.pl/images/stories/Instytut/dokumenty/annuario-statisticum-ecclesiae-in-polonia-dane-za-rok-2020.pdf> (28.12.2022), 28; Paweł Ciecieląg i Anna Bieńkuńska, oprac., *Życie religijne w Polsce. Wyniki badania spójności społecznej 2018* (Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2018), pobrano z: https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5500/8/1/1/zycie_religijne_w_pol_sce_wyniki_badiana_spojnosci_spolecznej_2018.pdf (28.12.2022).

¹³⁷ Małgorzata Omyła-Rudzka, *Opinie na temat dopuszczalności tzw. uboju rytualnego. Komunikat z badań nr BS/70/2013* (Warszawa: Centrum Badania Opinii Społecznej, 2013), 2.

¹³⁸ Omyła-Rudzka, *Opinie na temat dopuszczalności tzw. uboju rytualnego*, 2. Por. Rafał Boguszewski, *Religijność Polaków i ocena sytuacji Kościoła katolickiego. Komunikat z badań nr 147/2018* (Warszawa: Centrum Badania Opinii Społecznej, 2018).

¹³⁹ Omyła-Rudzka, *Opinie na temat dopuszczalności tzw. uboju rytualnego*, 3–5. Znacznie rzadziej (7%) badani swój sprzeciw uzasadniali tym, że ubój rytualny jest obcy naszej kulturze albo że mniejszości wyznaniowe powinny mieć możliwość importu mięsa pochodzącego z takiego uboju z innych krajów.

¹⁴⁰ Omyła-Rudzka, *Opinie na temat dopuszczalności tzw. uboju rytualnego*, 5–6.

Możliwe, że tak bardzo nieprzychylnie zapatrywanie polskiego społeczeństwa (w znacznej części wyznania katolickiego) na kwestię dopuszczalności dokonywania uboju rytualnego wynika przede wszystkim z dość luźnego stosunku dużej części wierzących do nauczania Kościoła. W badaniu społecznym aż 46% ankietowanych zadeklarowało bowiem, iż nie stosuje się ściśle do wskazań Kościoła, a wierzy na swój własny sposób. Jedynie 45% respondentów twierdziło, że traktuje swój katolicyzm w całości ortodoksyjnie¹⁴¹. W dzisiejszych czasach coraz mocniej uwidoczniła się narastająca dywergencja w zakresie stosunku do religii; obserwuje się rozdźwięk między powszechnością autodefiniowania się jako katolik/katoliczka a wiernością zarówno praktykom religijnym, jak i stanowisku oraz ocenie Kościoła w odniesieniu do zjawisk i problemów społecznych. Powodem tak pejoratywnej oceny uboju rytualnego przez katolików może być ponadto brak wystarczająco wyraźnej reprezentacji stanowiska Kościoła w sprawie tego zagadnienia na łamach prasy katolickiej lub w listach pasterskich skierowanych do wiernych. Ponadto ubój rytualny bywa niejednokrotnie przedstawiany jako sposób składania ofiary krwawej¹⁴², co na gruncie teologii judaistycznej stanowi oczywisty błąd. Próby rozumienia uboju rytualnego jako sposobu oddawania czci Bogu w formie ofiary krwawej są o tyle niepoprawne, że ofiary takie składane były przez wyznawców judaizmu w okresie świątynnym, zakończonym wraz ze zburzeniem świątyni Jerozolimskiej w roku 70 n.e. (praktyki te zostały zakończone, ponieważ poza świątynią składanie Bogu ofiar ze zwierząt nie było możliwe). Tak więc w opinii badanych dziś za koniecznością dokonywania uboju rytualnego nie przemawiają już kwestie sprawowania kultu, ale wyłącznie względy spożywcze¹⁴³.

Mogłoby się zdawać, że za utrzymaniem legalności uboju rytualnego opowiadają się przede wszystkim rolnicy, jak jednak pokazują badania CBOS z 2013 roku, nawet ta mocno utożsamiająca się z religią (a więc także z zasadami wyznania katolickiego) grupa¹⁴⁴ w większości jest przeciwna ubojowi rytualnemu. Tylko 29% badanych rolników opowiedziało się za legalizacją wówczas zakazanego uboju rytualnego, natomiast 65% było temu przeciwnych¹⁴⁵. Mimo wszystko rolnicy byli bardziej przychylni legalizacji praktyk niż przedstawiciele innych zawodów; w większym stopniu

¹⁴¹ Rafał Boguszewski, *Religijność polskiej wsi. Komunikat z badań nr BS/3/2014* (Warszawa: Centrum Badania Opinii Społecznej, 2014), 4–5.

¹⁴² Mam tu na myśli zwłaszcza fragment wspomnianego wywiadu z prymasem Polski na temat uboju rytualnego (wywiad opublikowano na łamach dziennika „Rzeczpospolita”), w którym prymas zdawał się utożsamiać ubój rytualny ze składaniem ofiar krwawych Bogu. Nizinkiewicz, *Prymas Polski o uboju rytualnym*.

¹⁴³ Por. Karol Jasiński, „Liturgia trzech głównych świąt żydowskich”, *Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie*, nr 19 (2012): 37. Warto wskazać, że współcześni ortodoksyjni żydzi (praktykujący powszechnie ubój rytualny) od wieków modlą się o przywrócenie możliwości składania ofiar Bogu.

¹⁴⁴ Por. Boguszewski, *Religijność polskiej wsi*.

¹⁴⁵ Omyła-Rudzka, *Opinie na temat dopuszczalności tzw. uboju rytualnego*, 3.

Żydowski ubój rytualny w Polsce – okrucieństwo czy humanitarne traktowanie zwierzęcia?

za legalizacją uboju opowiedziała się tylko grupa przedstawicieli kadry kierowniczej i specjalistów z wyższym wykształceniem (odpowiednio 34% za i 57% przeciw) oraz osoby pracujące na własny rachunek (30% za i 48% przeciw)¹⁴⁶.

W burzliwej dyskusji na temat moralności i prawnej dopuszczalności uboju rytualnego da się obecnie wyodrębnić trzy zasadnicze głosy. Pierwszy należy do obrońców praw zwierząt, żądających zakazu uboju rytualnego ze względu na jego niehumanitarność. Drugi – głos producentów mięsa – powołuje się na straty ekonomiczne związane z zakazem uboju. Trzeci głos, należący do mniejszości religijnych oraz Kościoła katolickiego, powołuje się przede wszystkim na wolność wyznania i praktyk religijnych¹⁴⁷. Spór o ubój rytualny jest więc polem wieloaspektowej walki o interesy, różnorakie wartości i prawa zwierząt zarazem. Polskie Stronnictwo Ludowe, wraz ze swym przewodniczącym, który stwierdził, że „ograniczenie uboju rytualnego to byłoby »zaoranie« polskiego rolnictwa”¹⁴⁸, zdecydowanie sprzeciwiało się zakazowi uboju rytualnego, reprezentowało w tym sporze nie tyle samych rolników, ile producentów mięsa czerpiących znaczne zyski z tego procederu. Obecnie ocena moralna uboju rytualnego, kwestie praw zwierząt oraz korzystania z wolności religijnej wydają się na tym polu niemal zupełnie zapomniane wobec mnóstwa racji pragmatyczno-ekonomicznych broniących interesów przedsiębiorców, rolników i konsumentów. W takim sporze dobro zwierząt oraz racje religijne nie liczą się niemal zupełnie, a często pełnią funkcję instrumentalnie wykorzystywanego argumentu. Sytuacja ta stanowi konsekwencję faktu, że problem uboju rytualnego pociąga za sobą niebagatelne implikacje ekonomiczne. Okazuje się, że jedynie nieznaczna część mięsa uzyskanego podczas uboju rytualnego przeprowadzonego na terenie Polski zostaje spożyta w kraju¹⁴⁹; większość przeznaczona jest na

¹⁴⁶ Omyła-Rudzka, *Opinie na temat dopuszczalności tzw. uboju rytualnego*, 3.

¹⁴⁷ Janion, „Wspólnoty mięsa”, 41.

¹⁴⁸ *Kosiniak-Kamysz: ograniczenie uboju rytualnego to byłoby »zaoranie« polskiego rolnictwa*, Polska Agencja Prasowa, 17.09.2020, 10:12, <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C718646%2Ckosiniak-kamysz-ograniczenie-uboju-rytualnego-byloby-zaoranie-polskiego> (dostęp: 28.12.2022).

¹⁴⁹ Najbardziej wiarygodne dane w tym zakresie zaprezentowano w Narodowym Spisie Powszechnym, w którym wskazano, że w roku 2011 w Polsce było tylko 5 100 wyznawców islamu i 800 wyznawców judaizmu, co dla tego drugiego wyznania stanowi wynik niezmiernie niski, skoro narodowość żydowską zadeklarowało (jako pierwszą lub drugą) aż 7 500 osób. Zob. Grzegorz Gudaszewski, *Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011* (Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2015), pobrano z: https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5670/22/1/1/struktura_narodowo-etniczna.pdf (28.12.2022), 31 i 95. Należy nadmienić, że w tym spisie aż 2,7 miliona osób odmówiło odpowiedzi na pytanie o wyznanie, a co do 627 tysięcy to ustalenie nie zostało dokonane. Nie sposób jednak założyć, że wszystkie te osoby spożywają żywność halal i kasher. Por. Dominika Borek et al., *Mały Rocznik Statystyczny Polski 2019*, pod red. Dominika Rozkruta (Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2019), pobrano z: https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5515/1/21/1/maly_rocznik_statystyczny_polski_2019.pdf (28.12.2022), s. 114.

eksport (także do krajów Unii Europejskiej¹⁵⁰), a to dla polskich hodowców intratny interes. Nie jesteśmy w stanie uzyskać wiarygodnych informacji o tym, jaki odsetek polskiego eksportu mięsa stanowi to pochodzące od zwierząt ubitych rytualnie, ponieważ obowiązujące prawodawstwo nie nakłada na organy Inspekcji Weterynaryjnej obowiązku gromadzenia informacji o liczbie zwierząt poddawanych ubojowi według szczególnych metod wymaganych przez obrzędy religijne (tego typu dane nie są zbierane ani przez Główny Urząd Statystyczny, ani przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi). Ministerstwo w 2018 roku w odpowiedzi na interpelację poselską w sprawie informacji o skali uboju rytualnego dokonywanego w Polsce powołało się na szacunkowe dane uzyskane między innymi od Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowego Instytutu Badawczego (IERiGŻ-PIB), Polskiego Zrzeszenia Producentów Bydła Mięsnego (PZPBM), Głównego Inspektora Weterynarii oraz Związku Polskie Mięso¹⁵¹. We wspomnianej odpowiedzi na interpelację Ministerstwo wskazało, że wspólnoty religijne w Polsce, które z uwagi na ich praktyki religijne przeprowadzają ubój bez ogłuszania, nie są zobowiązane do informowania o zamiarze dokonania takiego uboju. W związku z tym Główny Lekarz Weterynarii nie posiada informacji na temat skali takiego uboju. Nie zna także ilości zakładów mięsnych (rzeźni) prowadzących wspomniany ubój, gdyż nie prowadzi wykazu¹⁵². Ministerstwo przyznało, iż nie dysponuje danymi dotyczącymi uboju mięsa halal i koszer wyprodukowanego w naszym kraju także dlatego, że nie ma danych o ilości mięsa pochodzącego z uboju bez ogłuszenia spożytego na terenie kraju¹⁵³.

Ostatecznie stanowiący odpowiedź na interpelację poselską raport Ministerstwa wskazywał, że z zebranych przez Związek Polskie Mięso danych oraz przeprowadzonej przez niego analizy branży mięsnej w 2017 roku eksport mięsa drobiowego ko-

¹⁵⁰ Wszak nawet na terytorium Unii Europejskiej żyje liczna grupa potencjalnych konsumentów polskiego mięsa koszer, a zwłaszcza halal. W samej Francji żyją 4 miliony osób wyznania muzułmańskiego, a w Bułgarii muzułmanie stanowią aż 13,6% populacji kraju (co stanowi niemal milion osób). Nie pozostaje w tym względzie indyferentny zakaz uboju rytualnego bez uprzedniego ogłuszenia obowiązujący w państwach UE takich jak Szwecja, Norwegia, Słowenia, Szwajcaria, Dania czy na większości terytorium związkowej Belgii.

¹⁵¹ Odpowiedź ministra rolnictwa i rozwoju wsi Krzysztofa Jurgieła na interpelację posła Grzegorza Wojciechowskiego w sprawie skali i zakresu uboju zwierząt bez ogłuszenia w Polsce oraz skali eksportu mięsa pochodzącego z takiego uboju z dnia 30 marca 2018 roku. *Interpelacja nr 20392 w sprawie skali i zakresu uboju zwierząt bez ogłuszenia w Polsce oraz skali eksportu mięsa pochodzącego z takiego uboju. Odpowiedź Krzysztofa Jurgieła, ministra rolnictwa i rozwoju wsi, z dnia 30.03.2018*, Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, VIII kadencja, archiwum, <http://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/interpelacja.xsp?typ=INT&nr=20392> (dostęp: 28.12.2022).

¹⁵² *Interpelacja nr 20392*, 2. W 2016 roku jednak na polecenie Najwyższej Izby Kontroli zostały zebrane dane dotyczące stanu na dzień 12 sierpnia 2016 roku. Wykazano wówczas, że 24 rzeźnie prowadziły ubój bydła według szczególnych metod wymaganych przez obrzędy religijne, natomiast 14 rzeźni prowadziło ubój drobiu według tych metod.

¹⁵³ *Interpelacja nr 20392*, 3.

szernego (dozwolonego w świetle prawa szarijatu) na rynki pozaunijne wyniósł około 200 tysięcy ton (co oznacza łączny zysk około 500 milionów euro). Z kolei eksport na rynek unijny wyniósł około 300 tysięcy ton, co przysporzyło eksporterom zyski około 750 milionów euro. Natomiast eksport mięsa wołowego halal i koszer na rynki trzecie i do UE wyniósł łącznie ponad 100 tysięcy ton, a więc przyniósł zysk na poziomie około 350 milionów euro. Wskazano ponadto, że w eksporcie obu kategorii mięs odnotowuje się zauważalną tendencję wzrostową¹⁵⁴. Tak duża produkcja mięsa koszernego i halal jest spowodowana przede wszystkim większą opłacalnością; eksport mięsa przygotowanego metodą konwencjonalną jest mniej zyskowny¹⁵⁵. IERiGŻ-PIB wskazał, iż w latach 2015–2017 w Polsce produkcja mięsa drobiowego z brojlerów kurzych i indyków ubitych bez wcześniejszego ogłuszenia na cele religijne mogła wynosić średnio 120–170 tysięcy ton rocznie, co odpowiadałoby około 15% eksportu mięsa drobiowego ogółem. Z kolei udział mięsa wołowego koszernego i halal w eksporcie mięsa wołowego ogółem (do krajów UE i krajów trzecich) w 2017 roku miał stanowić 17,6% i odpowiadał 18% wszystkich dochodów uzyskanych z eksportu wołowiny z naszego kraju¹⁵⁶. W podsumowaniu raportu Ministerstwo podkreśliło, że pomysł ograniczenia dopuszczalności uboju rytualnego tylko na potrzeby krajowych wyznawców religii wymagających mięsa z takiego uboju, z wykluczeniem produkcji na eksport, nie znajduje uzasadnienia. Zmiana taka wymuszałaby konieczność administracyjnego wyznaczenia potrzeb członków tych wspólnot w zakresie zaopatrzenia w mięso, a to mogłoby się wiązać z zarzutami naruszenia ich swobód i wolności¹⁵⁷. Ponadto zakaz uboju rytualnego na eksport miałby negatywny wpływ na opłacalność hodowli bydła i drobiu, produkcji pasz oraz produkcji mięsa w Polsce¹⁵⁸.

Związek Polskie Mięso wyraził swój sprzeciw wobec planowanego przez Prawo i Sprawiedliwość wprowadzenia do Ustawy o ochronie zwierząt ograniczenia uboju bez ogłuszenia (w ramach tak zwanej piątki dla zwierząt). Powołał się przy tym na nowe dane dotyczące znacznego udziału produkcji mięsa ze zwierząt ubitych rytualnie w całym systemie gospodarki krajowej. Twierdził, że zakazanie uboju na potrzeby religijne przyniesie rolnikom stratę rzędu 20–30% dochodów, co uderzy najmocniej

¹⁵⁴ *Interpelacja nr 20392*, 3–5.

¹⁵⁵ Doskonałą ilustracją omawianej intratności jest różnica w cenie eksportu chłodzonej wołowiny do Izraela – mięso koszerne kosztuje 6,06 euro za kilogram, a średnia cena kilograma wołowiny niekoszernej to 3,52 euro. *Interpelacja nr 20392*, 5 (dane Polskiego Zrzeszenia Producentów Bydła Mięsnego).

¹⁵⁶ *Interpelacja nr 20392*, 1, 4–5. Por. Robert Mroczek, „Ubój rytualny w Polsce – wybrane aspekty”, *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie – Problemy Rolnictwa Światowego*, vol. 17 (1) (2017): 106–115, <https://doi.org/10.22630/PRS.2017.17.1.10>.

¹⁵⁷ Argumenty takie były szeroko podnoszone choćby w zdaniach odrębnych do wyroku TK z dnia 10 grudnia 2014 roku – por. zdanie odrębne sędzi TK Teresy Liszcz czy sędziego TK Piotra Tulei, a także sędzi TK Sławomiry Wronkowskiej-Jaśkiewicz. Także w literaturze – por. Banaszak, „Prawo mniejszości wyznaniowych”, 25.

¹⁵⁸ *Interpelacja nr 20392*, 5–6.

w drobne gospodarstwa¹⁵⁹. Jeszcze większe straty mogłaby ponieść polska branża drobiarska, której aktualna pozycja lidera w Unii Europejskiej już jest zagrożona z powodu kryzysu pogłębianego przez epidemię ptasiej grypy, a w konsekwencji zamknięcie rynków na polską produkcję (dokonane chociażby przez Chiny, co odcięło polskich producentów od tego wysoce rentownego rynku). W przypadku zakładów drobiarskich wspomniany zakaz implikowałby redukcję zatrudnienia na poziomie nie mniejszym niż 30%, a w niektórych zakładach nawet ponad 70%. Łącznie planowana nowelizacja – zdaniem autora raportu – wymusiłaby likwidację 5–6 tysięcy miejsc pracy w polskich zakładach mięsnych, gospodarstwach rolnych oraz przedsiębiorstwach współpracujących. Nie skutkowałoby to bynajmniej ograniczeniem cierpienia zwierząt, które i tak czekałby ubój, tyle że poza granicami kraju. Rezultatem planowanych zmian byłoby ostatecznie przejście rynku eksportowego polskich firm przez francuskie i niemieckie zakłady mięsne¹⁶⁰. Autor stanowiska podkreśla, że sam rynek żywności halal, w tym mięsa, w 2019 roku był wart blisko 1,8 biliona dolarów i jest to jednocześnie najszybciej przybierający na wartości rynek na świecie¹⁶¹.

Warto odnotować dane z 2020 roku przedstawione przez Związek Polskie Mięso, wedle których wartość eksportu polskiej wołowiny wynosi ponad 6,7 miliarda złotych rocznie i odpowiada za prawie 5% wartości polskiego eksportu produktów rolno-spożywczych, z czego ubój religijny przynosi zyski na poziomie 2,2 miliarda złotych. Wskazano, że wartość eksportu drobiu wyniosła w 2019 roku 12,6 miliarda złotych, z czego około 40% to mięso z uboju bez ogłuszania (około 5 miliardów złotych zysku). Wartość przychodu z eksportu mięsa pozyskanego w wyniku uboju zwierząt bez ogłuszania wyniosła w 2019 roku łącznie około 7,2 miliarda złotych¹⁶². Związek Polskie Mięso nie wskazuje jednak źródła tych informacji ani sposobu, w jaki je agreguje, dlatego mogą one być uznane za wątpliwe. Mimo iż przedstawione dane mają charakter wyłącznie szacunkowy i nie są weryfikowalne¹⁶³, pozwalają nam

¹⁵⁹ *Stanowisko Związku Polskie Mięso w sprawie poselskiego projektu ustawy o zmianie ustawy o ochronie zwierząt oraz niektórych innych ustaw, przedstawionego przez Prawo i Sprawiedliwość, w zakresie wprowadzenia do polskiego prawa jako zasady prawnej zakazu uboju według szczególnych metod wymaganych przez obrzędy religijne z wyjątkiem zachowania tego prawa dla związków religijnych działających w Polsce*, Związek Polskie Mięso, Warszawa, 14 września 2020, pobrano z: <http://polskie-mieso.pl/wp-content/uploads/2020/09/Zmiana-ustawy-o-ochronie-zwierz%C4%85t-stanowisko-Zwi%C4%85zku-Polskie-Mi%C4%99so.pdf> (28.12.2022).

¹⁶⁰ *Stanowisko Związku Polskie Mięso w sprawie poselskiego projektu ustawy*.

¹⁶¹ *Stanowisko Związku Polskie Mięso w sprawie poselskiego projektu ustawy*, 7. Autor wskazuje ponadto, że skumulowany roczny wskaźnik wzrostu CAGR (Compound Annual Growth Rate) eksportu prognozują na poziomie 12–13%, co ma spowodować, że ten rynek w 2027 roku ma być wart około 2,1 biliona dolarów.

¹⁶² *Związek Polskie Mięso: ustawa zakazująca uboju rytualnego – ekonomicznie szkodliwa*, Świat Rolnika.info – oficjalny serwis Instytutu Gospodarki Rolnej, 16.09.2020, <https://swiatrolnika.info/informacje/zwiazek-polskie-mieso-uboj-rytualny.html> (dostęp 27.12.2022).

¹⁶³ Mroczek, „Ubój rytualny w Polsce”, 107.

uzmysłowić sobie prawdopodobną skalę konsekwencji zakazu uboju rytualnego dla krajowej gospodarki.

Konkluzje

Moralność i dopuszczalność judaistycznego uboju rytualnego była i nadal pozostaje kwestią niezwykle skomplikowaną, stanowi bowiem konglomerat zagadnień religijnych (w tym teologicznych), prawnych (pamiętajmy, że systemy prawa objawionego i pozytywnego są niemal całkowicie odmienne), moralnych, kulturowych, a także związanych z niedającym się przełamać swoistym tabu żywieniowym (dotyczącym czystości i nieczystości – a więc w istocie problemu dopuszczalności spożywania określonych rodzajów jedzenia przez związane prawem religijnym grupy wyznaniowe). Dochodzi na tym polu do starcia niemogących się jednocześnie w pełni zrealizować wartości swobody religii i jej uzewnętrzniania z jednej strony, a drugiej postulatów obrońców praw zwierząt, którzy dążą do eliminacji dopuszczalnych prawnie form zadawania zwierzętom cierpienia. W cieniu tego sporu na szeroką skalę realizowane są potężne interesy ekonomiczne, dla których ocena moralna uboju rytualnego zdaje się mieć charakter zupełnie indyferentny.

Próba oceny moralności uboju rytualnego wymaga uprzedniego rozważenia, w imię czego pragnie się ubój taki ograniczyć czy wręcz go zakazać. Jeżeli chęć wprowadzenia zakazu uboju rytualnego wynika z przekonania o konieczności ograniczenia zwierzętom cierpienia ponad miarę, należałoby najpierw dokładnie rozważyć, czy na pewno właśnie żydowski ubój rytualny przysparza zwierzętom największych cierpień. Być może zwierzęta cierpią znacznie bardziej, gdy zabijane są konwencjonalnymi metodami uboju, a te stosowane są w o wiele większym zakresie aniżeli ubój rytualny. Taką metodą jest ubój z nie zawsze skutecznym uprzednim ogłuszeniem zwierzęcia, a także maceracja, polegająca na mieleniu żywcem nieprzydatnych gospodarczo kurcząt płci męskiej zaraz po ich wykluciu się (kurczęta takie nie nadają się ani do produkcji mięsa, ani, co oczywiste, do produkcji jaj). Jeżeli natomiast pragnie się nie zadawać zwierzętom żadnych cierpień, to należy zakazać wszelkich form uboju zwierząt (gdyż z każdą z metod uboju wiąże się stres i mniejsze bądź większe cierpienie fizyczne zwierzęcia)¹⁶⁴. Krok taki w świetle dzisiejszych potrzeb jest jednak zupełnie niemożliwy do zrealizowania. Przyznano to w orzeczeniu Trybunału

¹⁶⁴ Por. Mimi Bekhechi, „The Hypocrisy of the Religious Slaughter Ban”, Aljazeera, May 7, 2017, <https://www.aljazeera.com/opinions/2017/5/7/the-hypocrisy-of-the-religious-slaughter-ban/> (dostęp: 28.12.2022).

Konstytucyjnego z 2013 roku, w którym wskazano, że w istocie ochrona zwierząt ze względów moralnych wymagałaby wprowadzenia zupełnego zakazu zabijania zwierząt dla pozyskania pokarmu¹⁶⁵. Taki skrajny postulat byłby niemożliwy do zrealizowania, i to z wielu powodów.

Niedostrzegalna na co dzień polska wspólnota żydowska trwa zaś niezmiennie w przekonaniu, że normy prawne traktujące o uboju rytualnym, będące częścią Tory, stanowią objawienie Bożej tajemnicy (choć nie zawsze jest to możliwe do zrozumienia dla ludzi spoza kręgu ortodoksyjnych wyznawców judaizmu)¹⁶⁶. Unormowania te są bezwzględnie obowiązujące i nie mogą podlegać żadnym kompromisom oraz zmianom. Żydzi wierzą, że Mojżeszowi na górze Synaj zostało ofiarowane nie tylko prawo zamknięte w literach Pięcioksięgu, lecz także wszelkie później rozpoznawane normy prawne, więc również te regulujące kwestię *szechity*. Dla wierzącego żyda kwestia oceny moralnej takiego uboju została definitywnie uprzednio rozstrzygnięta w normach religijnych. Wszelkie spory dotyczące uboju rytualnego mają więc dla wyznawców religii mojżeszowej formę zupełnie ekstermalną. Dla społeczności żydowskiej bowiem ocena moralna omawianej kwestii została rozstrzygnięta w zamyśle Boga dawno przed wiekami, gdy czasu jeszcze nie było, zanim Bóg stworzył świat.

Bibliografia

- Anil, Haluk. „Religious Slaughter: A Current Controversial Animal Welfare Issue”. *Animal Frontiers*, vol. 2 (3) (2012): 64–67. <http://dx.doi.org/10.2527/af.2012-0051>.
- Banaszak, Bogusław. „Prawo mniejszości wyznaniowych do kultywowania własnej tożsamości kulinarnej”. *Gdańskie Studia Prawnicze*, T. 31 (2014): 19–26.
- Bator, Wiesław. „Święte, przekłete, pozbawione duszy: o traktowaniu zwierząt w doktrynach i praktykach religii świata”. *Ethos*, T. 26, nr 2 (102) (2013): *Nasi bracia mniejsi*: 267–291. Pobrano z: <https://czasopisma.kul.pl/index.php/ethos/article/view/5600> (28.12.2022).
- Bava Metzia. Talmud. The William Davidson Edition*. Sefaria. https://www.sefaria.org/Bava_Metzia?lang=bi (dostęp: 28.12.2022).
- Bekhechi, Mimi. „The Hypocrisy of the Religious Slaughter Ban”. *Aljazeera*, May 7, 2017. <https://www.aljazeera.com/opinions/2017/5/7/the-hypocrisy-of-the-religious-slaughter-ban/> (dostęp: 28.12.2022).
- Berakhot 5a:3. The William Davidson Talmud (Koren – Steinsaltz)*. Sefaria. <https://www.sefaria.org/Berakhot.5a.3?lang=bi&with=all&lang2=en> (dostęp: 28.12.2022).

¹⁶⁵ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 grudnia 2014 r. – zdanie odrębne nr 6 sędziego TK Stanisława Biernata, pkt 5.

¹⁶⁶ Por. Gebert, *54 komentarze do Tory*, 43.

- Bieńkuńska, Anna, Paweł Ciecieląg, Arkadiusz Góralczyk, Grzegorz Gudaszewski, Tomasz Piasecki i ks. Wojciech Sadłoń. *Wyznania religijne w Polsce w latach 2015–2018*, pod kierunkiem Pawła Ciecieląga. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2019. Pobrano z: https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5500/5/2/1/wyznania_religijne_w_polsce_2015-2018.pdf (28.12.2022).
- Boguszewski, Rafał. *Religijność Polaków i ocena sytuacji Kościoła katolickiego. Komunikat z badań nr 147/2018*. Warszawa: Centrum Badania Opinii Społecznej, 2018.
- Boguszewski, Rafał. *Religijność polskiej wsi. Komunikat z badań nr BS/3/2014*. Warszawa: Centrum Badania Opinii Społecznej, 2014.
- Borek, Dominika, et al. *Mały Rocznik Statystyczny Polski 2019*, pod redakcją Dominika Rozkruta. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2019. Pobrano z: https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5515/1/21/1/maly_rocznik_statystyczny_polski_2019.pdf (28.12.2022).
- Brzozowski, Wojciech. „Dopuszczalność uboju rytualnego w Polsce”. *Państwo i Prawo*, R. 68 (5) (2013): 47–56.
- Chrostowski, Waldemar. „Dobroć wobec zwierząt w świetle Biblii”. W *Pieśniami dla mnie Twoje przykazania. Księga Pamiątkowa dla Księdza Profesora Janusza Frankowskiego w 50. rocznicę święceń kapłańskich i 75. rocznicę urodzin*, pod redakcją Waldemara Chrostowskiego, 95–115. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, 2003.
- Church of the Lukumi Babalu Aye v. City of Hialeah* (508 U.S. 520). <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/508/520/> (dostęp: 28.12.2022).
- Ciecieląg, Paweł, i Anna Bieńkuńska, oprac. *Życie religijne w Polsce. Wyniki badania spójności społecznej 2018*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2018. Pobrano z: https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5500/8/1/1/zycie_religijne_w_polsce_wyniki_badiania_spojnosci_spolecznej_2018.pdf (28.12.2022).
- Cohen, Boaz. „Note on Letter and Spirit in the New Testament”. *Harvard Theological Review*, vol. 47, no. 3 (1954): 197–203. <https://doi.org/10.1017/S0017816000026584>.
- Cukras-Stelągowska, Joanna. „Wokół debaty nad ubojem rytualnym w Polsce – analiza dyskursów publicznych”. *Społeczeństwo i Polityka*, nr 4 (45) (2015): 139–156.
- Czermak, Grażyna, et al. *Mały Rocznik Statystyczny Polski 2018*, pod redakcją Dominika Rozkruta. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2018. Pobrano z: https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5515/1/19/1/maly_rocznik_statystyczny_polski_2018.pdf (28.12.2022).
- Druk nr 597. Poselski projekt ustawy o zmianie ustawy o ochronie zwierząt oraz niektórych innych ustaw*. <https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/druk.xsp?nr=597> (dostęp: 28.12.2022).
- Dziadzio, Andrzej. „Zakaz uboju rytualnego jako naruszenie konstytucyjnej zasady wolności religijnej. Kontekst współczesny i historyczny”. *Forum Prawnicze*, nr 1 (2014): 6–13.
- Framer, William R., red. *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego*. Warszawa: Verbum, 2000.
- Franciszek, ojciec święty. *Encyklika Laudato si'.* W *trosce o wspólny dom*. Wrocław: Wydawnictwo Tum, 2015.
- Gebert, Konstanty. *54 komentarze do Tory*. Kraków: Austeria, 2003.
- Gordon, Ewa, oprac. *613 przykazań judaizmu oraz Siedem przykazań rabinicznych i Siedem przykazań dla potomków Noacha*. Wyd. nowe, popr. i rozsz. Kraków: Austeria, 2013.

- Gudaszewski, Grzegorz. *Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2015. Pobrano z: https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5670/22/1/1/1/struktura_narodowo-etniczna.pdf (28.12.2022).
- A *Guide to Shechita*. Shechita UK, 2009. Pobrano z: http://www.shechitauk.org/wp-content/uploads/2016/02/A_Guide_to_Shechita_2009__01.pdf (28.12.2022).
- Haluk, Anil M. „Religious Slaughter: A Current Controversial Animal Welfare Issue”. *Animal Frontiers*, vol. 2 (3) (2012): 64–67. <https://doi.org/10.2527/af.2012-0051>.
- Interpelacja nr 20392 w sprawie skali i zakresu uboju zwierząt bez ogłuszenia w Polsce oraz skali eksportu mięsa pochodzącego z takiego uboju. Odpowiedź Krzysztofa Jurgieła, ministra rolnictwa i rozwoju wsi, z dnia 30.03.2018*. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. VIII kadencja. Archiwum. <http://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/interpelacja.xsp?typ=INT&nr=20392> (dostęp: 28.12.2022).
- Jan Paweł II. *Centesimus Annus*. Wrocław: Wrocławska Księgarnia Archidiecezjalna, 2017.
- Jan Paweł II. *Orędzie do narodu albańskiego z dnia 25 kwietnia 1993*. The Holy See. http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1993/april/documents/hf_jp-ii_spe_19930425_nazione-albanese.html (dostęp: 28.12.2022).
- Jan Paweł II. *Orędzie Jego Świątobliwości Papieża Jana Pawła II na XXXII Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 1999 roku*. The Holy See. https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/messages/peace/documents/hf_jp-ii_mes_14121998_xxxii-world-day-for-peace.html (dostęp: 28.12.2022).
- Janion, Ludmiła. „Wspólnoty mięsa. Konstruowanie tożsamości grupy wokół sporu o ubój rytualny”. *Kultura Popularna*, nr 4 (42) (2014): 40–49.
- Jasiński Karol. „Liturgia trzech głównych świąt żydowskich”. *Studia Koszalińsko-Kołobrzeszkie*, nr 19 (2012): 35–49.
- Jaworski, Wit, i Adam Komorowski. *Judaizm. Wybór tekstów*. Redakcja Marian Dziwisz. Kraków: Biblioteka Pisma Literackiego, 1989.
- Jelonek, Tomasz. *Wprowadzenie do lektury Biblii*. Kraków: Wydawnictwo WAM, 2007.
- Kaszrut – zasady koszerności*. Gmina Wyznaniowa Żydowska w Poznaniu. http://poznaj.jewish.org.pl/index.php/quchnia_wiedziec/Kaszrut-zasady-koszernosci.html (dostęp: 28.12.2022).
- Katechizm Kościoła Katolickiego*. Poznań: Pallottinum, 1994.
- Ketubot. Talmud. The William Davidson Edition*. Sefaria. <https://www.sefaria.org/Ketubot?lang=bi> (dostęp: 28.12.2022).
- Komitet ds. Dialogu z Judaizmem KEP ws. żydowskiego uboju rytualnego*. Konferencja Episkopatu Polski, 22.10.2020. <https://episkopat.pl/komitet-ds-dialogu-z-judaizmem-kep-ws-zydowskiego-uboju-rytualnego/> (dostęp: 28.12.2022).
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. *Dziennik Ustaw*, nr 78 (1997), poz. 483.
- Kopaliński, Władysław. *Słownik symboli*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2017.
- Kosiniak-Kamysz: ograniczenie uboju rytualnego to byłoby „zaoranie” polskiego rolnictwa*. Polska Agencja Prasowa, 17.09.2020, 10:12. <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C718646%2Ckosiniak-kamysz-ograniczenie-uboju-rytualnego-byloby-zaoranie-polskiego> (dostęp: 16.03.2021).

Żydowski ubój rytualny w Polsce – okrucieństwo czy humanitarne traktowanie zwierzęcia?

- Kwiatki św. Franciszka z Asyżu. W przekładzie i ze wstępem Leopolda Staffa. Warszawa: Łuk, 1948.
- Läpple, Alfred. *Od egzegezy do katechezy. 1. Stary Testament*. Przełożył Bernard Białecki. Warszawa: Pax, 1985.
- Leon-Dufour, Xavier, red. nac. *Słownik teologii biblijnej*. Tłumaczenie i opracowanie Kazimierz Romaniuk. Poznań: Pallottinum, 1973.
- Lurker, Manfred. *Słownik obrazów i symboli biblijnych*. Tłumaczenie Kazimierz Romaniuk. Poznań: Pallottinum, 1989.
- Michalski, Tadeusz Józef. „Jag Ikkarim – 13 artykułów żydowskiego wyznania wiary”. W *Kalendarz żydowski 5741, 1986–1987*, pod redakcją Ewy Świdorskiej, 85–113. Warszawa: Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego w PRL, 1986.
- Mishnah Chullin. Mishnah*. Sefaria. https://www.sefaria.org/Mishnah_Chullin?lang=bi (dostęp: 28.12.2022).
- Mroczek, Robert. „Ubój rytualny w Polsce – wybrane aspekty”. *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie – Problemy Rolnictwa Światowego*, vol. 17 (1) (2017): 106–115. <https://doi.org/10.22630/PRS.2017.17.1.10>.
- Nizinkiewicz, Jacek. *Prymas Polski o uboju rytualnym*. Rzeczpospolita, 19.08.2013, 18:59. <https://www.rp.pl/artukul/1040137-Prymas-Polski-o-uboju-rytualnym.html> (dostęp: 28.12.2022).
- Omyła-Rudzka, Małgorzata. *Opinie na temat dopuszczalności tzw. uboju rytualnego. Komunikat z badań nr BS/70/2013*. Warszawa: Centrum Badania Opinii Społecznej, 2013.
- Oświadczenia w sprawie uboju rytualnego*. Gmina Wyznaniowa Żydowska w Poznaniu. <http://poznaj.jewish.org.pl/index.php/Aktualnosci/Oswiadczenia-w-sprawie-uboju-rytualnego.html> (dostęp: 28.12.2022).
- Oświadczenie Prezydium KEP*. Konferencja Episkopatu Polski, 25.09.2013. <https://episkopat.pl/oswiadczenie-prezydium-kep/> (dostęp: 28.12.2022).
- Papież: Wolność religijna najwyższym wyrazem ludzkiej godności*. Gość.pl, 20.11.2018, 15:06. <https://www.gosc.pl/doc/5175040.Papiez-Wolnosc-religijna-najwyzszym-wyrazem-ludzkiej-godnosci> (dostęp: 28.12.2022).
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem*. Opracował Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła. Częstochowa: Święty Paweł, 2009.
- Rabin Schudrich: Bóg zezwala tylko na miłosierne i litościwe metody zabijania Jego stworzeń*. eKAI, 21.10.2020, 10:36. <https://ekai.pl/rabin-schudrich-bog-zezwala-tylko-na-milosierne-i-litosciwe-metody-zabijania-jego-stworzen/> (dostęp: 28.12.2022).
- Ramban on Deuteronomy*. Sefaria. https://www.sefaria.org/Ramban_on_Deuteronomy.6.5.1?ven=Sefaria_Community_Translation&vhe=On_Your_Way&lang=bi&with=About&lang2=en (dostęp: 28.12.2022).
- Rashi on Exodus*. Sefaria. https://www.sefaria.org/Rashi_on_Exodus?lang=bi (dostęp: 28.12.2022).
- Rosen, Stuart D. „Physiological Insights into Shechita”. *The Veterinary Record*, vol. 154 (2004): 759–765. <https://doi.org/10.1136/vr.154.24.759>.
- Rosenberger, Michael. „Nicht bis zum letzten Blutstropfen... Das Schlachten von Tiere in den monotheistischen Religionen”. *Forum Teologiczne*, vol. 6 (2005): 41–50.

- Rozenman, Gedalja. *Zagadnienie uboju rytualnego: odpowiedź Ks. Stanisławowi Trzeciakowi*. Białystok: Technograf, 1936.
- Rozporządzenia Rady (WE) nr 1099/2009 z dnia 24 września 2009 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania. *Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej L 303* z 18.11.2009: 1. Pobrano z: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32009R1099&from=PL> (28.12.2022).
- Rudnicki, Szymon. „Walka z ubojem rytualnym w II Rzeczypospolitej”. *Midrasz. Pismo żydowskie*, nr 1 (171) (2013): 10–22.
- Rudy, Michał, Andrzej Rudy i Paweł Mazur. *Ubój rytualny w prawie administracyjnym*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Katedra, 2013.
- Sadowski, Mirosław. „Religie monoteistyczne o prawie i państwie”. *Wrocławskie Studia Erazmiańskie / Studia Erasmiana Wratislaviensia*, z. 11 (2011): *Religia a prawo i państwo*: 13–47.
- Sadłoń, Wojciech, Luiza Organek i Karol Kamiński, oprac. *Annuario Statisticum Ecclesiae in Polonia. Dane za rok 2020*. Warszawa: Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC im. Witolda Zdaniewicza, 2020. Pobrano z: <https://www.iskk.pl/images/stories/Instytut/dokumenty/annuario-statisticum-ecclesiae-in-polonia-dane-za-rok-2020.pdf> (28.12.2022).
- Sanhedrin 10a. The William Davidson Edition*. Sefaria. <https://www.sefaria.org/Sanhedrin.10a?lang=bi> (dostęp: 28.12.2022).
- Sefer Chasidim*. Sefaria. https://www.sefaria.org/Sefer_Chasidim?lang=bi (dostęp: 28.12.2022).
- The Shulchan Arukh, Orach Chayim*. Sefaria. https://www.sefaria.org/Shulchan_Aruk,_Orach_Chayim?lang=bi (dostęp: 28.12.2022).
- Smykowski, Krzysztof. „Wokół sporu o ubój rytualny. Między prawem do wolności religijnej a prawami zwierząt”. *Roczniki Teologiczne*, vol. 62 (3) (2015): 127–139. <http://dx.doi.org/10.18290/rt.2015.62.3-7>.
- Sobór Watykański II. „*Dignitatis humanae* – Deklaracja o wolności religijnej”. W *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje. Tekst polski*, 629–659. Poznań: Wydawnictwo Pallottinum, 1968.
- Sobór Watykański II. „*Nostra aetate* – Deklaracja Soboru Watykańskiego II o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich”. W *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje. Tekst polski*, 507–523. Poznań: Wydawnictwo Pallottinum, 1968.
- Sotah 36b. The William Davidson Talmud (Koren – Steinsaltz)*. Sefaria. <https://www.sefaria.org/Sotah.36b?lang=bi> (dostęp: 28.12.2022).
- Stanowisko Związku Polskie Mięso w sprawie poselskiego projektu ustawy o zmianie ustawy o ochronie zwierząt oraz niektórych innych ustaw, przedstawionego przez Prawo i Sprawiedliwość, w zakresie wprowadzenia do polskiego prawa jako zasady prawnej zakazu uboju według szczególnych metod wymaganych przez obrzędy religijne z wyjątkiem zachowania tego prawa dla związków religijnych działających w Polsce*. Związek Polskie Mięso. Warszawa, 14 września 2020. Pobrano z: <http://polskie-mieso.pl/wp-content/uploads/2020/09/Zmiana-ustawy-o-ochronie-zwierz%C4%85t-stanowisko-Zwi%C4%85zku-Polskie-Mi%C4%99so.pdf> (28.12.2022).

- Stasiak, Sławomir. *Komentarz teologiczno-pastoralny do Biblii Tysiąclecia. Nowy Testament. Dzieje Apostolskie, List do Rzymian, 1–2 List do Koryntian, List do Galatów*. Poznań: Pallottinum, 2014.
- Stasiak, Sławomir. „Symbolika krwi a bezkrwawa dieta w Starym i Nowym Testamencie i jej wpływ na styl życia. Aspekty prawne”. *Ekonomia – Wrocław Economic Review*, T. 24 (4) (2018): 25–37. <https://doi.org/10.19195/2084-4093.24.4.2>.
- Tietze, Maria, Wanda Krupa i Jarosław S. Kamieniak. „Doświadczenia na zwierzętach i ubój rytualny. Międzyreligijny wymiar Encykliki *Laudato si'*”. *Studia Oecumenica*, vol. 15 (2015): 81–96.
- Trzeciak, Stanisław. *Ubój rytualny (w świetle Biblii i Talmudu)*. Warszawa: Salezjańska Szkoła Rzemiosł. Dział Grafiki, 1935.
- Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej. *Dziennik Ustaw*, nr 41 (1997), poz. 251.
- Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt. *Dziennik Ustaw*, nr 111 (1997), poz. 724.
- WJC Welcomes Support of Polish Bishops for Overturning of Religious Slaughter Ban. World Jewish Congress, September 30, 2013. <https://www.worldjewishcongress.org/en/news/wjc-welcomes-support-of-polish-bishops-for-overturning-of-religious-slaughter-ban> (dostęp: 28.12.2022).
- Wniosek Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich w Rzecz[y]pospolitej Polskiej z 30 sierpnia 2013 r. [o stwierdzenie niezgodności przepisów Ustawy o ochronie zwierząt z Konstytucją RP (w sprawie K 52/12)]. Trybunał Konstytucyjny. Pobrano z: https://ipo.trybunal.gov.pl/ipo/dok?dok=F-5497197%2FK_52_13_wns_2013_08_30_ADO.pdf (28.12.2022).
- Wojnowski, Jan, red. *Religia. Encyklopedia PWN*. T. 6. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007.
- Wróbel, Jerzy. „Zwierzęta i ich prawa”. W *Prawa człowieka. W 60. rocznicę uchwalenia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Przesłanie moralne Kościoła*, redakcja Krzysztof Jeżyna, Tadeusz Zadykiewicz, 79–103. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2010.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 27 listopada 2012 r. Sygn. akt., U 4/12. *Dziennik Ustaw* (2012), poz. 1365.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 grudnia 2014 r. Sygn. akt., K 52/13. *Dziennik Ustaw* (2014), poz. 1794.
- Zadykiewicz, Tadeusz. „Wolność religijna jako prawo człowieka w kontekście współczesności”. W *Prawa człowieka. W 60. rocznicę uchwalenia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Przesłanie moralne Kościoła*, redakcja Krzysztof Jeżyna, Tadeusz Zadykiewicz, 141–176. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2010.
- Zivotofsky, Ari Z. „Government Regulations of Shechita (Jewish Religious Slaughter) in the Twenty-First Century: Are They Ethical?” *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, vol. 25 (2012): 747–763. <https://doi.org/10.1007/s10806-011-9324-4>.
- Związek Polskie Mięso: ustawa zakazująca uboju rytualnego – ekonomicznie szkodliwa. Świat Rolnika.info – oficjalny serwis Instytutu Gospodarki Rolnej, 16.09.2020. <https://swiatrolnika.info/informacje/zwiazek-polskie-mieso-uboj-rytualny.html> (dostęp: 27.12.2022).
- Żebrowski, Rafał. *Talmud-Tora*. Zapisz jako... Program zapisywania pamiętek życia żydowskiego na ziemiach polskich. <https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=16852> (dostęp: 28.12.2022).

Żebrowski, Rafał. *Ubój rytualny*. Zapisz jako... Program zapisywania pamiątek życia żydowskiego na ziemiach polskich. <https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=15450> (dostęp: 28.12.2022).

Paweł T. Skoczykłoda – magister nauk prawnych, ze specjalnością w zakresie teorii i filozofii prawa, związany z Wydziałem Prawa i Administracji Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Odtwórca i wiceprzewodniczący Koła Naukowego Teorii i Filozofii Prawa Uniwersytetu Śląskiego, aktywnie działający w ramach Ogólnopolskiego Kongresu Teorii i Filozofii Prawa w Katowicach w 2022 roku. Jego zainteresowania oscylują wokół problematyki interpretacji prawa, zwłaszcza intencjonalizmu interpretacyjnego, a także interpretacji świętych ksiąg, związków prawa z religią, prawa wyznaniowego, cmentarnego, grobowego, a także historii prawa i *animal studies*. E-mail: pawel.skoczykloda@wp.pl.

Paweł T. Skoczykłoda – MA in legal studies with specialization in theory and philosophy of law, affiliated with the Faculty of Law and Administration, University of Silesia in Katowice. The recreator and deputy chairperson of the UoS's Students Research Circle of the Theory and Philosophy of Law, actively involved in the proceedings of the All-Poland Congress of Theory and Philosophy of Law in 2022. His research interests pertain to interpretation of law issues, in particular interpretative intentionalism, in addition to interpretation of sacred religious books, relationships of law and religion, denominational law, cemetery law and legal regulations on burials, history of law in general, and Animal Studies. Email: pawel.skoczykloda@wp.pl.